

ВІСНИК

Київського національного торговельно- економічного університету

Науковий журнал

Виходить шість разів на рік

Уперше вийшов друком у лютому 1998 р.

№ 1⁽¹³⁵⁾2021

До жовтня 2000 р. виходив під назвою

"Вісник Київського державного торговельно-економічного університету"

Журнал визнано МОН України як фахове видання з економічних наук категорії "Б"

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

МАЗАРАКІ А.А., головний редактор;

ПРИТУЛЬСЬКА Н.В., заступник головного редактора;

МЕЛЬНИЧЕНКО С.В., відповідальний секретар

БАЙ С. І., д. е. н., професор, КНТЕУ;

БЕРІДЗЕ Р., д. е. н., професор, Батумський державний
університет ім. Шота Руставелі (*Грузія*);

БЛАКИТА Г. В., д. е. н., професор, КНТЕУ;

БЛАНК І. О., д. е. н., професор, КНТЕУ;

БОЙКО М. Г., д. е. н., професор, КНТЕУ;

ВЕДМІДЬ Н. І., д. е. н., професор, КНТЕУ;

ВОЛОСОВИЧ С. В., д. е. н., професор, КНТЕУ;

ГЕРАСИМЕНКО А. Г., д. е. н., професор, КНТЕУ;

ДЖОУБ М., д., професор, Університет Маямі (*США*);

ДУБОВИК Т. В., д. е. н., професор, КНТЕУ;

ІЛЛЯШ О. І., доктор хабілітований, професор,
Університет Миколая Коперника в Торуні (*Польща*);

ІЛЬЧЕНКО Н. Б., д. е. н., доцент, КНТЕУ;

ЛАБУРЦЕВА О. І., д. е. н., професор, КНТЕУ;

ЛАГУТІН В. Д., д. е. н., професор, КНТЕУ;

ЛАНГ Ф. П., доктор хабілітований,
Брауншвейзький технічний університет (*Німеччина*);

ЛАЦЕ Н., д. е. н., професор, Ризький технічний університет (*Латвія*);

НАЗАРОВА К. О., д. е. н., професор, КНТЕУ;

НОВІКОВА Н. Л., д. е. н., доцент, КНТЕУ;

ПАВЛІК А., д. е. н., професор, Університет
ім. Яна Кохановського (*Польща*);

ПИРОЖКОВ С. І., д. е. н., професор, КНТЕУ;

РОМАТ Є. В., д. держ. упр., професор, КНТЕУ;

СУВАН-АЧАРІЯ Ч., д. е. н., доцент, професор,
Таксін університет (*Таїланд*);

ТАКАХАШИ Т., д. н., професор, Університет Такушоку (*Японія*);

ТКАЧЕНКО Т. І., д. е. н., професор, КНТЕУ;

ФІЛІС К., керівник Центру вивчення Росії, Євразії
та Південно-Східної Європи, політолог (*Греція*),
с. н. с., Коледж святого Антонія (*Велика Британія*);

ФОМІНА О. В., д. е. н., професор, КНТЕУ;

ЧУГУНОВ І. Я., д. е. н., професор, КНТЕУ;

ШУЛЬГА Н. П., д. е. н., професор, КНТЕУ

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач
Київський національний
торговельно-економічний університет

Заступник директора
з наукової періодики ЦПНМВ –
завідувач редакції С. Л. ОЛЮНІНА

Редактори:
Е. Ю. КИРИЧЕНКО, І. Й. РАСКАЗОВА
Художньо-технічний редактор
С. В. АНДРУШКО

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 13100-1984ПР від 23.08.2007

Індекс журналу
в Каталогі видань України на 2021 рік – 21910

Підписано до друку 12.02.2021.
Ум. друк. арк. 10. Тираж 250 пр. Зам. 44

Адреса редакції, видавця, виготовлювача:
вул. Кіото, 19, м. Київ-156, Україна, 02156.
Телефон редакції 529-50-24, факс: 513-85-36,
e-mail: visnik@knute.edu.ua

Надруковано на обладнанні КНТЕУ.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 4620 від 03.10.2013

Видається за рекомендацією Вченої ради КНТЕУ
(протокол засідання № 6 від 28.01.2021)

Статті проходять рецензування. Передрук і переклади матеріалів, опублікованих у журналі, дозволяються лише зі згоди автора та редакції
Журнал представлено в міжнародних і національних наукометричних базах: Індекс Копернікус (*Index Copernicus*);
реферативній базі даних "Україніка наукова", а також у пошуковій системі Академії Google (*Google Scholar*).

© Київський національний торговельно-економічний університет, 2021

Київ · КНТЕУ · 2021

З М І С Т

ЕКОНОМІКА

МАЗАРАКІ А., МЕЛЬНИК Т.	Неопротекціонізм і торговельні війни	4
ОНИЩЕНКО В.	Природа економічного процесу	23
НЕЖИВА М., МИСЮК В.	ASP структура: попередження економічного шахрайства	41

ПІДПРИЄМНИЦТВО

ВЕДМІДЬ Н., БОЙКО М., РОМАНЧУК Л.	Концепт бренда курортно-рекреаційного підприємства	53
БОГМА О., СІЛАКОВА Г.	Економічна безпека підприємства в контексті соціологічної теорії Парсонса	67
ЗУБКО Т.	Генезис поняття "економічна безпека підприємства"	75

ДЕРЖАВНІ ФІНАНСИ

ВДОВІЧЕН А., ЧОРНОВОЛ А., ТАБЕНСЬКА Ю.	Бюджетне планування в умовах інституційних перетворень	90
---	--	----

ОБЛІК ТА ОПОДАТКУВАННЯ

УМАНЦІВ Г., ШУШАКОВА І.	Контрольовані операції з нематеріальними активами у контексті плану дій BEPS	101
------------------------------------	--	-----

C O N T E N T

ECONOMY

MAZARAKI A., MELNYK T.	Neo-protectionism and trade wars	4
ONISHCHENKO V.	The nature of the economic process	23
NEZHYYA M., MYSIUK V.	ASP structure: prevention of economic fraud	41

ENTERPRISE

VEDMID N., BOIKO M., ROMANCHUK L.	Brand concept of a resort and recreational enterprise	53
BOGMA O., SILAKOVA H.	Enterprise economic security in the context of Parsons' sociological theory	67
ZUBKO T.	Genesis of the concept of "economic security of the enterprise"	75

STATE FINANCES

VDOVICHEN A., CHORNOVOL A., TABENSKA Ju.	Budget planning in the conditions of institutional transformations	90
---	---	----

ACCOUNTING AND TAXATION

UMANTSIV H., SHUSHAKOVA I.	Controlled transactions with intangible assets in the context of the BEPS action plan	101
---------------------------------------	--	-----

УДК 339.548

JEL Classification: F02; F51; F53; E64

DOI: [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021\(135\)01](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021(135)01)

МАЗАРАКІ Анатолій,
д. е. н., професор, ректор
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: rector@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0001-5283-8444

МЕЛЬНИК Тетяна,
д. е. н., професор,
завідувач кафедри міжнародного менеджменту
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: t.melnyk@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0002-3839-6018

НЕОПРОТЕКЦІОНІЗМ І ТОРГОВЕЛЬНІ ВІЙНИ

Розглянуто протиріччя сучасного розвитку глобальної економічної системи, що виявляється у поєднанні політик неофрітрейдерства і неопротекціонізму. Встановлено нові ефективні форми регулювання зовнішньої торгівлі, які значною мірою ускладнюють вільне переміщення товарів через кордони держав. Проаналізовано та ідентифіковано сучасні форми захисту національних ринків. Досліджено передумови настання "торговельних війн" між країнами та окреслено їх наслідки для світової економіки і торгівлі та економік країн, що розвиваються. Розкрито суперечливість наслідків світової політики протекціонізму для розвитку економіки України.

Ключові слова: протекціонізм, неопротекціонізм, міжнародна економічна політика, "торговельна війна", зовнішня торгівля, тарифи, нетарифні заходи.

Постановка проблеми. Наростання відкритості національних економік і лібералізація системи зовнішньоекономічних зв'язків загалом супроводжується комплексом протиріч між окремими країнами й їх угрупованнями, міжнародними економічними організаціями, транснаціональними корпораціями і банками. Це знаходить відображення в еволюції зовнішньоторговельної політики, яку в умовах глобалізації можна визначити як співвідношення неофрітрейдерства і неопротекціонізму. Протекціонізм, що традиційно реалізовувався інструментами митно-тарифної політики для регулювання зовнішньої торгівлі шляхом обмеження імпорту або бюджетно-податкової політики через стимулювання експорту і ставив за мету, передусім, досягнення конкурентоспроможних позицій національних виробників, активніше доповнюється новими інструментами захисного, стимулюючого, дискримінаційного та рестрикційного характеру, метою використання яких стає здобуття країнами нових переваг.

На сучасному етапі розвитку глобального господарства в умовах поширення інноваційних технологій і прямої залежності суспільства від грошових коштів найбільш руйнівною і поширеною є торговельна війна, метою якої є забезпечення інтересів національної економіки країни при створенні сприятливих умов боротьби з країнами-конку-

© Мазаракі А., Мельник Т., 2021

4

 ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2021. № 1

рентами на світовому ринку, що суттєво впливає на фінансово-бюджетну сферу держав. Проаналізувавши історичні наслідки торговельних війн, можна стверджувати, що існують *два ймовірних результати* торговельної *війни* – втрата країнами економічного статусу в певній сфері або їх повне розорення.

Оцінюючи процеси глобалізації, слід визнати, що ослаблення традиційних бар'єрів у світовій торговельній системі не призвело до припинення торговельних конфліктів і торговельних війн. "Торговельні війни" між державами, які захищають власних виробників, велися практично завжди. Однак лише наприкінці ХХ ст. вони стали інструментом досягнення геополітичних цілей і набули особливої гостроти. На думку провідних зарубіжних дослідників, у майбутньому "торговельні війни" стануть основною проблемою у відносинах між головними торговельними блоками [1], що зумовлює необхідність подальшого вивчення сучасних форм і особливостей їх прояву.

Для України ці проблеми мають істотне значення, оскільки нині країна вирішує завдання ефективного включення в систему сучасних світогосподарських зв'язків. На етапі більш тісного входження України в міжнародні економічні процеси особливої уваги заслуговує відпрацювання механізму формування співвідношення свободи торгівлі й протекціонізму, який би згладжував наслідки кризових погіршень світової господарської кон'юнктури, дозволяючи в той же час максимально використовувати переваги, які можна отримувати у зовнішній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні прояви доктрини протекціонізму в генезі міжнародної економічної політики досліджено в працях зарубіжних учених: А. Аслунда, Ф. Женере, П. Кругмана, А. Позена, М. Ноланда [1–5] та ін. Вітчизняні вчені (О. Довгаль, В. Юхименко, Л. Поліщук, В. Сіденко [6–9] та ін.) вивчали прояви протекціонізму у торговельній політиці, яка ґрунтується на впровадженні тарифних обмежень, а пізніше і нетарифних інструментів захисту. В працях О. Булатової, А. Келічавого, В. Панченка, Н. Резнікової, І. Пузанова [10–14] тощо розглянуто протекціонізм як складний комплексний механізм економічної політики, спрямований на підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Дослідниками Центру Разумкова всебічно висвітлено питання трансформації системи глобальної лібералізації руху товарів, послуг, капіталів під впливом процесів протекціонізму [15].

Відаючи належне напрацюванням вітчизняних дослідників, доречно додати, що поглибленого дослідження потребують сучасні глобальні тенденції протекціонізму в умовах вільної торгівлі, наслідки впровадження захисних заходів для розвинених країн та країн, що розвиваються, можливості захисту економічних інтересів національних виробників в умовах неопротекціонізму та торговельних війн.

Метою статті є розкриття проблематики неопротекціонізму в сучасний період розвитку глобальної економіки та пов'язаним з цим розгортанням торговельних війн між країнами світу з аналізом їх наслідків для економік світу та України.

Матеріали та методи. Інформаційною базою дослідження є публікації вітчизняних учених щодо проблем протекціонізму і окремих проявів торговельний війн у торговельній політиці; офіційні дані статистичного Бюро США, ВТО, інших міжнародних організацій. Застосовано методи систематизації, аналізу та синтезу, графічний, табличний тощо.

Результати дослідження. Розвиток глобальної економіки після світової кризи 2008–2009 рр. ознаменувався сповільненням економічної динаміки: за десятиріччя після фінансових потрясінь як світова економіка загалом, так і окремі національні економіки досі не вийшли на траєкторію стійкого зростання і розвитку. Глобальна економічна нестабільність є викликом, що змушує держави запроваджувати заходи протекціонізму для забезпечення стабільного розвитку національних економік. Країни з розвинутою економікою, поряд з вимогами забезпечення принципів лібералізму, вдаються до захисту власних ринків заходами, які фактично ставлять під сумнів задекларовані цілі глобалізованої економіки, шляхом встановлення високих рівнів митних зборів, які є недосяжними для інших економік, запроваджуючи технічні вимоги, державну підтримку власних виробників та галузі, діяльність яких спрямована на забезпечення національної безпеки.

Трансформація глобальної економічної системи.

Якщо розглядати причини економічної деглобалізації, світові експерти виокремлюють два суттєві чинники її нарощування [16]. Проявом *першого* можна вважати скорочення вигод від зовнішньої торгівлі та прямих інвестицій через зростання вартості азійських, зокрема китайських, товарів, та набуття ризиків включення до ланцюгів створення доданої вартості широкого кола країн, що виявилися нездатними підтримувати конкурентні переваги. *Другим* фактором, який виявляється останніми роками і особливо посилюється у 2017–2019 рр., є активізація торговельних та інституційних протистоянь двох найбільших економік світу (США і Китаю) [17], а також нарощування у багатьох країнах світу протекціоністських тенденцій, аргументованих захистом національних ринків та інтересів національної безпеки. Першими (крім торгівлі) це відчули фінансові ринки, на яких посилюлись тенденції невизначеності на ринках прямих інвестицій та цінних паперів.

Поряд з цим можна виділити ще один чинник тенденцій деглобалізації, який виявляється в уповільненні зростання світової економіки, а відтак, "вимоги захисту чи підтримки національних економік можуть розглядатись як форми суперечливих відповідей на стримуючі глобальні тенденції" [15].

Усі ці трансформації у світовій економіці, розширення сфер застосування заходів протекціонізму, диференційований характер використання способів захисту національної економіки свідчать про формування нового напрямку в економічній теорії – неопротекціонізму.

Політика *неопротекціонізму*, за визначенням А. Келічавого, передбачає встановлення адміністративних, фінансових, кредитних, технічних та інших бар'єрів, які значно ускладнюють вільне пересування

товарів через кордони держав [11]. Розглядаючи основні інструменти, що впроваджують країни при здійсненні цієї політики (серед яких можна виділити державне субсидіювання та експортне кредитування, стандартизацію та сертифікацію продукції, фіто-санітарні норми, технічні бар'єри, "добровільне" обмеження експорту, тарифні квоти, компенсаційні мита, антидемпінгові заходи тощо), можна зазначити, що, оскільки вони не є прямими і відкритими заходами, то, з одного боку, ефективно захищають національного виробника й експортера, з іншого – не суперечать зовнішньополітичному курсу держави. Це вказує на те, що політика неопротекціонізму має прихований характер.

Прикладом може бути впровадження механізму "добровільного" обмеження експорту, що передбачає існування домовленості між країнами – торговельними партнерами в умовах, коли країна-імпортер спонукає свого партнера по торгівлі "добровільно" скоротити свій експорт. Замість введення імпорتنих квот країна-імпортер тисне на країну-експортера, вимагаючи від неї введення обмеження на вивіз певного товару. Тому така домовленість насправді не є добровільною, а лише приховує примус торговельних партнерів взяти на себе зобов'язання з обмеження експорту певних товарів у ту чи іншу країну з метою уникнення більш серйозних протекційних заходів. Таким інструментом зазвичай користуються розвинені країни, зокрема США і країни Західної Європи, які фактично шляхом примусу перекладають відповідальність, а з нею і можливі негативні наслідки здебільшого на країни, що розвиваються. В результаті країна-імпортер отримує переваги у можливостях збільшувати національне виробництво через обмеження імпорту товарів тих галузей економіки, які необхідно підтримувати і стимулювати, а відтак, створивши торговельні бар'єри, забезпечує захист внутрішнього ринку.

Характерною ознакою *неокласичних інструментів торговельного захисту* є розширення арсеналу таких заходів. На практиці це здебільшого виглядає як захист навколишнього середовища або захист етики і моралі людини.

Однак існують ще й більш витончені варіанти торговельних обмежень. Наприклад, у Директивах ЄС щодо державних закупівель можна зустріти положення, які свідчать про те, що при відборі тендерних пропозицій перевага надається товарам з інноваційною або енергозберігаючою складовою. На перший погляд, це цілком об'єктивна і виважена вимога, але практично її виконати вкрай складно, і за фактом це становить досить серйозне обмеження.

Попри зміну механізмів торговельних обмежень, парадигма торговельних війн залишається практично незмінною. Хоча в основному всі сучасні доктрини, концепції та стратегії державної безпеки уникають поняття "торговельна війна", політики більшості держав спрямовані на обмеження, деформацію, усунення (навіть до фізичного знищення) конкурентів. Також широко практикується концепція "розорення сусіда", за якою одні держави збагачуються за рахунок інших.

Заходи неопротекціонізму у світі.

Аналітики СОТ та міжнародних дослідницьких центрів здійснюють постійний моніторинг та оцінку торговельних заходів, що вживаються країнами світу. Результати такого моніторингу свідчать, що навіть на фоні поступового відновлення національних економік після глобальної економічної кризи 2009 р. (рис. 1) тенденція до застосування протекціоністських заходів не тільки не спадає, а, навпаки, посилюється. Кількість протекціоністських заходів у 2015 р. перевищувала навіть показник кризового 2009 р. [18]. Більшість обмежуючих заходів досі не скасовані, а отже, загальна кількість торговельних бар'єрів у світі продовжує зростати за накопичувальним підсумком.

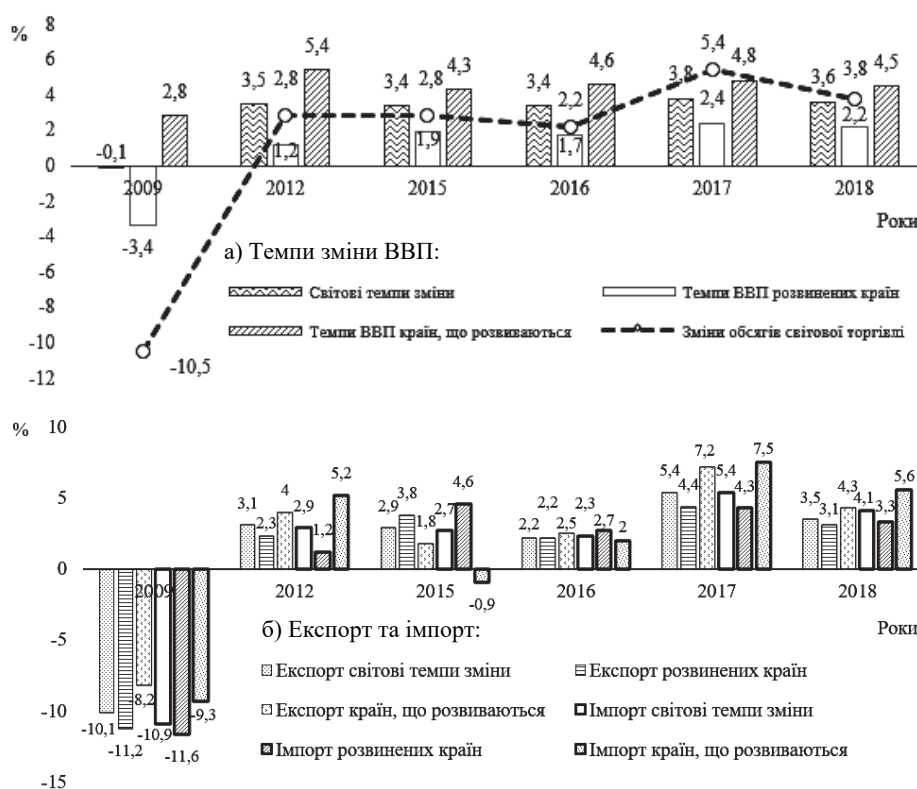

Рис. 1. Динаміка зростання світової економіки (а) і торгівлі (б) (2009–2018 рр.), %

Джерело: побудовано авторами за даними [18].

У 2018 р. 49 % світової торгівлі підпадало під заходи протекціонізму. Цього ж року уряди країн світу втручалися у глобальну торгівлю 1 870 разів, у т. ч. 1 707 – захисних заходів та 400 – норм, спрямованих на лібералізацію [19]. Субсидії для підтримки споживача/виробника, заходи стимулювання експорту і тарифні бар'єри були найбільш поширеними у минулому році. При цьому протягом останніх років відбувалося їх постійне зростання поряд із скороченням кількості тарифних бар'єрів (табл. 1).

Таблиця 1

Впровадження заходів протекціонізму у світі, 2009–2018 рр.

Захід	2009		2012		2015		2016		2017		2018	
	од.	частка, %	од.	частка, %	од.	частка, %	од.	частка, %	од.	частка, %	од.	частка, %
Субсидії (за винятком експортних субсидій)	344	25.8	346	23.6	402	29.2	405	32.7	550	37.1	744	43.6
Заходи, пов'язані з експортом (включаючи експортні субсидії).	322	24.2	362	24.7	329	23.9	274	22.1	354	23.9	319	18.7
Тарифні бар'єри.	230	17.3	263	17.9	246	17.9	200	16.2	210	14.2	198	11.6
Умовні торговельно-захисні заходи	206	15.5	205	14	138	10	143	11.6	164	11.1	174	10.2
Обмеження державних закупівель	79	5.9	66	4.5	62	4.5	64	5.2	70	4.7	103	6.0
Інші	151	11.3	224	15.3	199	14.5	152	12.3	135	9.1	169	9.9
Загалом у світі	1332	100	1466	100	1376	100	1238	100	1483	100	1707	100

Джерело: складено авторами за [17; 18].

Активно захищають національних виробників розвинені та швидкозростаючі країни. Зокрема, країни G20 у 2018 р. запровадили 1 271 нових протекціоністських актів та 327 заходів, спрямованих на лібералізацію торгівлі [18]. За даними *Global Trade Alert* [19], протягом 2009–2018 рр. понад 50 % захисних норм запровадили 10 країн: США, Німеччина, Індія, Російська Федерація, Аргентина, Бразилія, Велика Британія, Китай, Італія, Австралія, Канада. Україною протягом вказаного періоду запроваджено лише 79 заходів, які викривляють умови міжнародної торгівлі товарами. Як видно з рис. 2, до п'ятірки лідерів за запровадженими заходами з протекціонізму у 2018 р. належали США (1666 заходів), Німеччина (1251), Індія (926), Російська Федерація (682) та Бразилія (627). При цьому переважна частина їх власного експорту також знаходиться під загрозою внаслідок експортних обмежень інших країн.

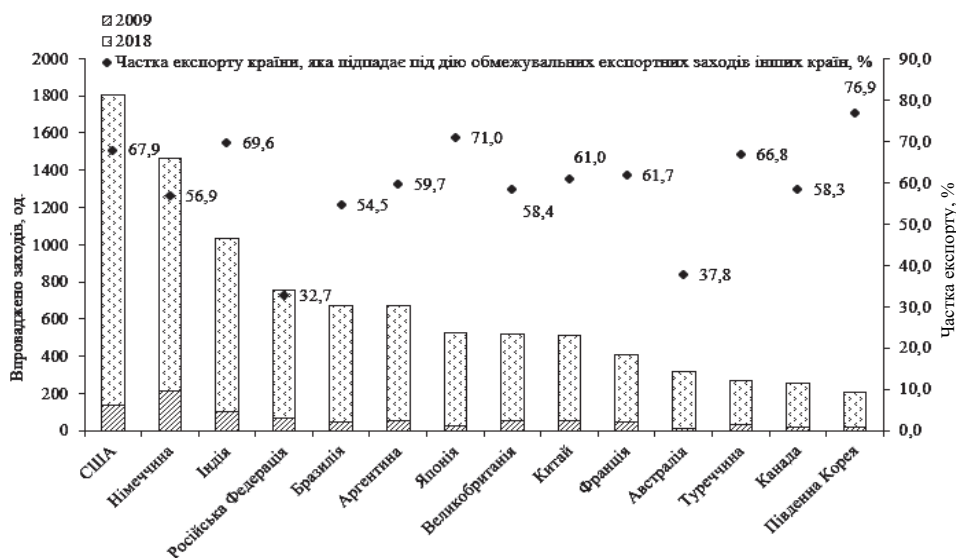

Рис. 2. Кількість протекціоністських заходів у країнах світу

Джерело: побудовано авторами за даними [20].

За результатами аналізу секторної структури застосовуваних протекціоністських заходів виділено десятку секторів, які протягом останніх десяти років найбільше підпадали під їх дію (табл. 2). Три сектори світової економіки протягом 10-ти років – транспортне обладнання, машини спеціального призначення та неблагородні метали вражені протекціоністською політикою понад 1 000 разів [20].

Таблиця 2

Частота впроваджуваних регіонами заходів протекціонізму за секторами промисловості, 2009–2018 рр.

Сектор	Кількість заходів по регіонах							
	Південна Африка	Південна Азія	Північна Америка	Близький Схід і Північна Африка	Латинська Америка	Європа і Центральна Азія	ЄС-28	Східна Азія
Хімічна промисловість	65	189	165	78	163	73	89	154
Металургія	38	160	230	63	115	85	91	148
Електромашинобудування	23	123	88	13	97	49	144	135
Електроенергія і газ	3	15	223	2	62	12	41	115
Вироби з металу	55	70	218	20	122	68	83	97
Машинобудування	20	112	145	21	125	84	195	173
Штучні волокна та інші хімічні продукти	43	105	160	25	127	87	108	115
Продукція сільського господарства	18	128	60	15	135	110	112	145
Техніка спеціального призначення	5	145	115	26	154	130	180	194
Транспортне обладнання	15	98	145	13	148	166	183	206

Джерело: побудовано авторами за даними [20].

У двох найбільш постраждалих секторах (хоча в кожному з них зареєстровано понад 125 перевищень імпорتنих тарифів) на сьогодні найбільш поширеною серед країн G20 формою втручання у форматі "розорення сусіда" були субсидії вітчизняним виробникам і підтримка експорту. Відносно кольорових металів країни вводили загалом 367 умовних заходів захисту і 328 заходів враження, пов'язаних з державними закупівлями уряду за останні 10 років [18].

Як видно з табл. 2, секторальна структура застосування заходів протекціонізму відрізняється залежно від регіону світу. Хоча уряди Північної Америки дуже часто втручаються в сектори неблагородних металів, електроенергії та газу, а також виробів з металу, жоден інший регіон не повторює цієї моделі. Політика Східної Азії та Тихоокеанського регіону орієнтована на захист сектора неблагородних металів, а інші сектори, що найчастіше захищаються урядами цього регіону, не збігаються з секторами, пов'язаними з інтересами країн Північної Америки. Як доводять дані табл. 2, країни Східної Азії та Тихоокеанського регіону, Європейського Союзу, інших країн Європи, а також Центральної

Азії впроваджують однакову політику захисту шляхом протекціоністських інструментів у секторах техніки спеціального призначення та транспортного обладнання. У цих секторах набагато менше вдаються до протекціонізму з боку урядів інших регіонів світу. Причини такої різниці у регіональній реакції.

Торговельні війни.

Торговельна війна передбачає суперництво двох або більше країн з метою впливу на зарубіжні ринки або запобігання економічного втручання в національну економіку при використанні імпорتنих мит, квот тощо з метою скорочення кількості конкурентоспроможного імпорту. В теорії розрізняють два види війн:

наступальні – економічний суб'єкт прагне до збільшення частки власного прибутку від збуту товарів. Суб'єкт робить це з метою витіснення з ринку інших учасників торгових відносин;

оборонні – економічний суб'єкт прагне до збереження поточного становища внутрішнього ринку завдяки усім доступним методам.

Залежно від виду торговельної війни розрізняються і методи, які застосовуються (рис. 3). Проте всі вони спрямовані на один результат – отримати від кінцевої вартості проданого товару найбільший прибуток [21, с. 559–563].

Рис. 3. Інструменти ведення наступальних і оборонних торговельних війн

Джерело: побудовано авторами.

Характерною рисою розпочатої торговельної війни між США і Китаєм є відсутність фокусування лише на питаннях зменшення торговельних дисбалансів та торгівлі між двома цими країнами [22]. Передусім проблема полягає у глобальному перерозподілі сфер впливу між США – визнаним світовим лідером та високодинамічним Китаєм, який намагається стати не менш впливовим актором у сучасному світі. Показовим є той факт, що попри широкий простір цієї торговельної війни, основні суперечності сконцентровані в інноваційно-технологічних сферах, зокрема інформаційно-комунікаційній, в яких США визнані провідним світовим лідером. Саме Китаєм для створення і розвитку власної технологічної ніші як складової глобального (технологічного) лідерства донедавна активно і наполегливо залучалися і впроваджувалися провідні технологічні досягнення розвинених країн [23].

Початок роботи адміністрації Д. Трампа в січні 2017 р. ознаменувався сплеском протекціонізму США, покликаною стимулювати створення нових робочих місць і залучення прямих іноземних інвестицій на внутрішній ринок завдяки високим тарифам на імпортовані товари і зниженню податків на товари, що експортуються. Протекціонізм США, заснований на принципах меркантилізму і активному торговельному балансі, розглядає світову торгівлю як поле переможців і переможених [12]. Унаслідок цього уряд США виступив з критикою Китаю, Японії, Республіки Корея [24] й таких угод про вільну торгівлю, як НАФТА і угоди про вільну торгівлю (УВТ) між Кореєю і США. Спираючись на спрощену аналітичну рамку, президент США наказав вийти з Транстихоокеанського партнерства і виступив із заявами про перегляд НАФТА і УВТ з Кореєю, обговорення яких ведеться й нині. Відповідно до підходів президента Трампа уряд США почав обмірковувати штрафні тарифи відносно Китаю і одночасно стимулювати американські компанії переглянути свої підходи до інвестування за кордоном. Таким чином, уряд США продемонстрував намір переоцінити роль США в глобальному економічному та геополітичному порядку [19; 23–25].

Основною передумовою протекціоністських економічних заходів з боку США було тривале негативне сальдо у зовнішній торгівлі США. Так, дефіцит зовнішньої торгівлі товарами та послугами США у 2018 р. досягнув найвищого за останні 10 років показника – 621 млрд дол. США [27]. Протиріччя з Китаєм виникли на тлі стрімких змін, передусім, в економічних відносинах. Заявленою метою торговельної війни було змусити Пекін відмовитися від крадіжки американських технологій і державної підтримки китайських компаній, щоб вирівняти умови для конкуренції, скоротити дефіцит торгівлі з Китаєм і запобігти втраті економічної й технологічної першості США у світі. Як впливає з динаміки зовнішньої торгівлі США з Китайською Республікою, торговельний дефіцит у 2018 р. набув найбільшого значення за весь період, а з 2019 р. почав скорочуватися (рис. 4).

Якщо проаналізувати наслідки торговельної війни між США та Китаєм за макропоказниками, то Китай переможеним вважати не можна. Так, у II кв. 2020 р. ВВП країни вищий, ніж у кінці 2019 р. У США ж, навпаки, у цьому кварталі в економіці зафіксовано спад в 9.5 %, що в перерахунку на рік становить 32.9 % і є найбільшим падінням як мінімум з 40-х років минулого століття. При цьому відбувається значне укріплення національної валюти Китаю, а долар США, навпаки, слабшає [28].

За цими цифрами в цілому криються більш глибокі та глибинні тенденції у промисловості Китаю, які йдуть йому на користь і допомагають розширювати після скасування карантину присутність країни на світових ринках. Китай наразі все більше поставляє на них дуже складну продукцію машинобудування, в секторі якої ще донедавна домінувала Німеччина.

Як показують останні тенденції, у підсумку всі зусилля уряду США "розвести" американську і китайську економіки тільки підштовхують Китай до самодостатності. В Китаї цю нову економічну стратегію називають "подвійною циркуляцією", що передбачає акцент на зовнішніх і внутрішніх драйверах розвитку китайської економіки [28]. Однак в інших країнах її називають імпортозаміщенням.

Протиріччя США з Європою виникли на тлі тісних зв'язків окремих європейських країн з Росією, яку США відносять до країн, що становлять загрозу національній безпеці. США, вводячи мита, сподіваються змусити окремі країни ЄС зменшити співпрацю з Росією і зробити Росію більш поступливою.

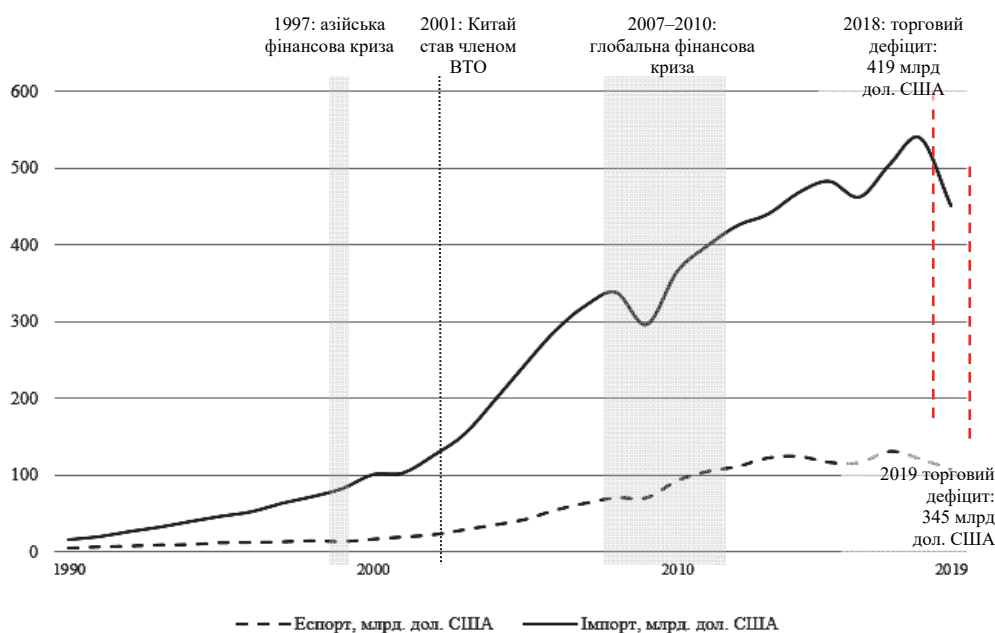

Рис. 4. Динаміка зовнішньої торгівлі США з Китаєм

Джерело: побудовано автором за даними [27; 29].

За даними СОТ, станом на 2019 р. США являли собою країну, що мала найбільшу кількість заходів протекціонізму відносно торговельних партнерів та проти якої застосовується комплекс аналогічних дій [30]. У лютому 2020 р. представники СОТ заявили, що зростання світової торгівлі товарами сповільнилось у 2019 р. порівняно з минулими роками до 3,7 %, що пов'язано переважно з впровадженими протекціоністськими заходами.

Однак, як показує аналіз [29], попри гучні заходи протекціонізму, США мають одні з найнижчих імпортних тарифів серед найбільш розвинених країн світу. Середній імпортний тариф США у 2019 р. становив близько 3,4 % (найвищий – у Південній Кореї (13,6 %), Аргентині (13,5 %) та Бразилії (13,4 %); найнижчий – у Австралії (2,4 %). Країна застосовує переважно заходи нетарифного характеру.

Результати аналізу даних, наданих СОТ, що показують частоту впровадження нетарифних бар'єрів (санітарні та фітосанітарні заходи, технічні бар'єри, антидемпінгові, компенсаційні, захисні, спеціальні захисні заходи, кількісні обмеження, квоти і експортні субсидії), свідчать що інтеграційна структура виявилася найменш протекціоністською владою в тріаді ЄС-США-Китай. Наприкінці 2019 р. європейські органи підтримували або здійснювали в цілому 2 318 нетарифних заходів, більшість з яких склалися з технічних бар'єрів (1133), санітарних та фітосанітарних бар'єрів (698) [31].

Навпаки, США позиціонували себе як найбільш протекціоністський торговельний суб'єкт, беручи до уваги, що протягом останніх десяти років впроваджено 5 393 нетарифні бар'єри, кількість яких у 2.3 раза перевищує показник, зареєстрований в ЄС [31]. Більшість перешкод у торгівлі становили санітарні, фітосанітарні (2 929) та технічні бар'єри (1 585). Китай посідає друге місце в реалізації нетарифних заходів – 3 014, більшість з яких становили технічні бар'єри (1 386) [31]. Беручи до уваги аналізовані дані, можна стверджувати, що, хоча ЄС продовжує здійснювати нетарифні заходи, що впливають на вільну торгівлю з трети країнами, він не може вважатися промотором цієї тенденції.

Важливим питанням є наслідки впровадження заходів протекціонізму для бізнесу і економіки країни загалом. Результати опитувань більш ніж 2 000 власників бізнесу, проведеними *Global Innovation Barometer* у 2018 р. [32], про позитивні впливи протекціоністських заходів уряду на бізнес, свідчать, що бізнес поділений на два табори і "суперечки" щодо протекціонізму та вільної торгівлі лише набирають оберти. Так, у Франції та Британії дві третини серед власників бізнесу схвалюють протекціоністські заходи, в той час, як у Німеччині таких набагато менше, а в Сполучених Штатах їх рівно половина.

Узагальнюючи результати наукових досліджень, можна зазначити, що для країн, що розвиваються, у короткостроковій перспективі впроваджені в світі заходи протекціонізму можуть стати поштовхом для розвитку національного виробництва та стимулювання внутрішнього попиту. Це може бути реалізовано шляхом тимчасового захисту новостворених промислових секторів та нових продуктів для світового ринку, а також розвитку внутрішньої конкуренції. Внаслідок стимулювання промисловою політикою попиту на знання можливо залучення масштабних інвестицій в освіту. Також відкриваються можливості для активної співпраці між виробниками та локальними постачальниками та трансферу технологій з метою максимізації кількості переданих знань.

Однак, як зазначають експерти МВФ, суттєвими викликами для подальшого глобального економічного розвитку є посилення політики протекціонізму, що спричинятиме торговельні війни та поглибить рецесійні процеси глобальної економіки. Встановлення тарифних і нетарифних бар'єрів зумовить сповільнення розвитку промислової кооперації та обміну технологіями, оскільки закриття ринків не стимулюватиме конкуренцію, що призведе до уповільнення впровадження інновацій та

зниження їх якості [32]. Як показують результати окремих досліджень, у більш віддаленій перспективі наслідками протекціонізму можуть стати скорочення показників внутрішнього виробництва, продуктивності та інвестицій. Крім цього, це може спричинити зворотну реакцію країн світу [2].

У звіті *UNCTAD* відзначено, що самі по собі тарифні обмежувачі не так страшні – більше 75 % китайських експортерів продовжують торгувати з США навіть при збільшенні мит (а отже, не відбулося серйозного удару по конкуренції). Організація також звертає увагу і на певне заміщення експорту: Мексика, ЄС і Тайвань істотно збільшили свій експорт у США за цей період [17].

Справжня проблема виявляється у функціонуванні виробничих ланцюгів. Експерти МВФ зазначають, що головним ризиком підвищення мит є саме падіння міжнародної кооперації. Частина китайського виробництва вбудована у виробничі цикли японських, корейських, американських і європейських товарів. І тут торговельні війни створюють не тільки додаткове фінансове навантаження на споживача, а й формують невизначеність для інвесторів [33].

Ще одним важливим моментом залишається політичний елемент торговельної війни, а саме – масовий перегляд торговельних угод. Незважаючи на те, що в інших країн немає такої переконливої позиції у торгівлі з Китаєм, проблеми негативного торгового балансу і асиметричною торгівлі є у багатьох.

Наслідки торговельних війн для України.

Розглядаючи причини торговельних війн, можна зазначити, що поряд з іншими ключовими їх мотивами є боротьба за доступ до сировини, а після її переробки – боротьба за ринки збуту готової продукції. Саме два ці фактори покладено в основу всіх торговельних і економічних війн.

В епоху запеклих боїв як за ресурси, так і за ринки збуту готової продукції Україна перебуває в програшному становищі, зважаючи на економічну структуру та показники. Підтверджують це такі факти:

- у структурі експорту товарів переважають сировинні товари та товари первинної обробки (у 2019 р. частка первинного сектора – добувної промисловості та сільського господарства становила 33 %);
- імпортна структура більш ніж на половину формується готовою продукцією;
- значний рівень проникнення імпорту у сектор державних закупівель (38 %), при тому що в США та ЄС цей показник не перевищує 5–7 %;
- постійний дефіцит зовнішньоторговельного балансу: –15.6 млрд дол. США у 2013 р.; –6.4 млрд дол. США у 2016 р.; –12.4 млрд дол. США у 2019 р.;
- деіндустріалізація української економіки (частка переробної промисловості скоротилася з 45 % у 1991 р. до 11 % у 2019 р.);
- інтереси українських товаровиробників на зовнішніх ринках за цей час були вражені 1 384 протекціоністськими заходами інших країн світу, з яких 60.6 % продовжують діяти по сьогодні. Відповідні заходи

зачіпають в основному торгівлю тими товарами, які мають найбільше економічне значення для України: вироби з чорних металів (504 заходи), чорні метали (278), інші вироби з металів (132), зернові культури (101), транспортні засоби і запчастини до них (84 заходи).

Досить суттєві складнощі у зовнішній торгівлі України з її основним партнером – ЄС. Зокрема, у 2009–2018 рр. ЄС запровадив 137 протекціоністських заходів, які так чи інакше торкалися інтересів вітчизняних виробників, з них 96 продовжують діяти по сьогодні. Серед них – три антидемпінгові заходи, які запроваджено цілеспрямовано проти України. Слід зазначити, що 20 заходів являли собою широкомасштабне фінансування міжнародних контрактів експортно-кредитними агентствами Німеччини і Польщі, яке виходило далеко за межі звичних для таких установ напрямків, як страхування, гарантування та часткова компенсація відсотка за експортними кредитами [34].

Проте навіть якщо абстрагуватися від ескалації протекціонізму у часи непевного посткризового відновлення, доступ до ринку ЄС залишається вкрай ускладненим через дію низки прихованих обмежень – технічних бар'єрів у торгівлі, санітарних і фітосанітарних заходів. Результати міжнародних оглядів фахівців *UNCTAD* свідчать, що ЄС на сьогодні є одним із світових центрів неопротекціонізму. Частка тарифних ліній, на які в ЄС діє хоча б один із таких заходів при імпорті, сягає 90 %, відповідно, з цими бар'єрами зіштовхується до 86 % імпортованої країнами ЄС продукції.

На думку експертів, наслідки від "великого протистояння" відчують на собі слабші країни, до яких належить Україна. Зокрема, можна очікувати прояви:

- у скороченні припливу прямих іноземних інвестицій у країну, які і без того мають мізерні обсяги;
- у підриві стабільності світової фінансової системи внаслідок торговельної війни між Китаєм і США, що також передусім відобразиться на фінансових системах слаборозвинених країн;
- внаслідок "розхитування" ситуації на сировинних ринках через протистояння США і Китаю, у разі початку чергової кризи відбудеться обвал на сировинних ринках, що негативно вплине на українську економіку, оскільки близько 70 % вітчизняного експорту становить сировина [20].

Кількість заходів, які країни світу запроваджували проти українського виробника та діють на сьогодні, дорівнює 1 176. Ці норми стосуються: металургії (продукція з чорних металів та сталі – 244); чорних металів та сталі (110); автомобілебудування (122); машинобудування (сільськогосподарська техніка – 96); сільського господарства (зернові – 93). Найбільше таких заходів запроваджено Російською Федерацією – 247.

Згідно з *Global Trade Alert* [19], частка експорту, яка підпадає під вплив протекціоністських заходів, запроваджених як Україною, так і країнами-імпортерами та третіми країнами, щорічно зростає.

У 2017 р. в середньому 45 % експорту та 27 % імпорту України підпадали під інструменти протекціонізму. Найбільше заходів застосовується проти українського експорту з боку третіх сторін та імпортерів – нетарифні методи регулювання та імпортне мито.

В Україні захист національного виробника здійснюється переважно за рахунок антидемпінгового та імпортного мита. При тому, що головні інструменти у розвинених країнах – фінансова підтримка виробника через субсидіювання, державна підтримка на іноземних ринках, пільгові експортні кредити, фінансові гранти.

Таким чином, Україна також відчує наслідки світової торговельної війни. Для національної металургійної промисловості суттєвими викликами стане падіння цін на промислові метали через зниження активності китайських заводів. В ІТ-галузі розпочнеться стагнація на ринку праці, американські технологічні гіганти зменшуватимуть персонал, що знизить попит на українських спеціалістів. Експортний потенціал України загальмує, хоча за умов реалізації вдалих інфраструктурних проектів можна пом'якшити негативний вплив світової кризи.

Україна може скористатися розгортанням у світі торговельних війн як можливістю для реструктуризації та модернізації економіки. *По-перше*, ускладнення доступу на світовий ринок традиційної для України сировини та напівфабрикатів за умов реалізації продуманої промислової політики може стати вагомим стимулом розвитку виробничо-експортного потенціалу для продукції з вищим рівнем доданої вартості. *По-друге*, демонстративний відхід провідних країн і регіонів світу (насамперед США і ЄС) від донедавна панівної ідеї всеохоплюючої і максимально можливої лібералізації міжнародної торгівлі свідчить про відкриття вікна можливостей для України, щоб посилити власну протекціоністську політику та закласти фундамент для розвитку міжнародної конкурентоспроможності національних виробників продукції з високим рівнем доданої вартості.

Для України у короткостроковій перспективі можуть бути використані деякі інструменти політики протекціонізму з метою імпорто-заміщення, нарощування експорту та відновлення внутрішнього виробництва, зокрема: державна фінансова підтримка на дослідження і розробки, експортні кредити, страхування експорту, захист інвестицій, пільги та преференції для інвестицій у виробництво та експорт високотехнологічної продукції (інновацій), державне сприяння виходу на світові ринки через дипломатичні представництва, торгові місії (інструмент просування). А серед екстрених заходів захисту українського виробника від недобросовісного імпорту можна запропонувати: антидемпінгові та компенсаційні мита, тимчасове обмеження імпорту для захисту вітчизняних галузей.

Висновки. Основними характеристиками сучасного періоду розвитку світової економіки і торгівлі, зокрема, є *тенденції деглобалізації – дезінтеграції та протекціонізму.*

Оцінюючи сучасний *протекціонізм*, експерти називають його *неопротекціонізмом*, хоча комбінації захисних інструментів є традиційними: митні тарифи, державна допомога, субсидії, тендерна політика, стандартизація і сертифікація продукції.

Активно захищають національних виробників розвинені та швидкозростаючі країни, зокрема США вживає найбільшу кількість заходів протекціонізму, переважно нетарифного характеру відносно торговельних партнерів, при цьому проти них застосовується комплекс аналогічних дій у зіставних обсягах. В ЄС діють також нетарифні заходи, серед яких більшість становлять технічні, санітарні та фітосанітарні бар'єри.

Існують різні погляди на наслідки від впроваджених заходів протекціонізму для національного бізнесу. У Франції та Британії дві третини серед власників бізнесу схвалюють протекціоністські заходи, в той час як у Німеччині таких набагато менше, а в США їх рівно половина.

Встановлено, що для країн, що розвиваються, протекціонізм може стати поштовхом для розвитку національного виробництва та стимулювання внутрішнього попиту. Це може бути реалізовано шляхом тимчасового захисту вітчизняних новостворених промислових секторів та нових продуктів для світового ринку, а також розвитком внутрішньої конкуренції. Внаслідок стимулювання промисловою політикою попиту на знання можливі залучення масштабних інвестицій в освіту. Також відкриваються можливості для активної співпраці між виробниками та локальними постачальниками та для трансферу технологій з метою максимізації кількості переданих знань. Хоча у більш віддаленій перспективі значна кількість протекціоністських заходів може створити ризики для зростання виробництва, продуктивності та інвестицій на внутрішньому ринку.

"*Торговельні війни*" серед розвинених країн можуть спричинити негативні наслідки для таких слабозвинених країн, як Україна, що може виявлятися у зменшенні обсягів іноземного інвестування, скороченні експорту сировинних галузей, нестабільності валютно-фінансової системи.

Дієвість неопротекціонізму в українських реаліях має виявлятися, з одного боку, у захисті національних економічних інтересів на зовнішніх ринках шляхом впровадження державою інструментів просування вітчизняних виробників на зовнішніх ринках через активізацію співробітництва дипломатичних представництв та торгових місій. З іншого – у впровадженні захисних заходів національного виробника, що передбачає державну фінансову підтримку досліджень й інновацій, встановлення пільг та преференцій для інвестування у виробництво та експорт високотехнологічної (інноваційної) продукції, впровадження заходів експортного кредитування, страхування, захисту інвестицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Åslund A., Dabrowski M. Challenges of Globalization: Imbalances and Growth, 2015. URL: <https://www.researchgate.net/publication/227441550>.

2. Genereux F. Protectionism: A Brake on Economic Growth. *Economic Studies*. 2017. № 17. February. URL: <https://www.desjardins.com/ressources/pdf/pv170217-e.pdf>.
3. Krugman Paul. Thinking About a Trade War. 2018. URL: <https://www.nytimes.com/2018/06/17/opinion/thinking-about-a-trade-war-very-wonkish.html>.
4. Posen Adam S. The Post-American World Economy. Globalization in the Trump Era. 2018. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2018-02-13/post-american-world-economy>.
5. Noland M., Robinson S., Moran T. (2016). Impact of Clinton's and Trump's Trade Proposals; T. Moran (Ed.). *Assessing Trade Agendas in the US Presidential Campaign*, Peterson Institute for International Economics (PIIE) Briefing 16-6. P. 17-39. URL: <https://www.rexresources.com/uploads/6/5/2/1/6521405/piieb16-6.pdf>.
6. Довгаль О. А. Діалектика протекціонізму і лібералізму у зовнішньоекономічній політиці. *Економіка розвитку*. 2004. № 4 (32). С. 31-35.
7. Мазаракі А. А., Мельник Т. М., Юхименко В. В. та ін. Стратегія посткризового розвитку зовнішньоекономічного сектору України; за заг. ред. А. А. Мазаракі. Київ: Київський національний торговельно-економічний університет, 2014. 652 с.
8. Поліщук Л. С. Сучасні інструменти протекціонізму основних центрів світового господарства. *Міжнародні відносини. Економічні науки*. 2018. №16. С. 46-49.
9. Сиденко В. Трудные дилеммы обновления глобальной институциональной архитектуры. *Економіка України*. 2017. 4 (657). С. 3-21.
10. Булатова О. В., Марена Т. В. Особливості використання протекціоністських заходів в умовах вільної торгівлі. *Міжнародні відносини. Економічні науки*. 2018. №16. С. 65-68.
11. Келічавий А. В. Політика протекціонізму як фактор підвищення конкурентоспроможності економіки. *Ефективна економіка*. 2014. № 6. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3133>.
12. Панченко В., Резнікова Н. Від протекціонізму до неопротекціонізму: нові виміри ліберального регулювання. *Міжнародна економічна політика*. 2017. № 2 (27). С. 95-117.
13. Панченко В. Г., Резнікова Н. В. Нова норма світової економіки як середовище становлення неопротекціонізму. *Міжнародні відносини. Економічні науки*. 2014. № 4. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/3144.
14. Пузанов І. І. Практика протекціонізму в сучасних умовах. *Міжнародні відносини. Економічні науки*. 2018. 16. С.16-20.
15. Торговельні війни сучасності та їх вплив на економічне зростання і розвиток у світі та Україні; наук. ред. В. Юрчишин. Київ: Заповіт, 2019. 188 с.
16. Morgan J. P. Perspectives. *Global Research*, April, 2019.
17. Trade and Development Report, 2018. URL: https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/tdr2018_en.pdf.
18. Report on G20 Trade Measures (2019). World Trade Organization. URL: https://www.wto.org/english/news_e/news18_e/g20_wto_report_july18_e.pdf.
19. Global Dynamics. The Global Trade Alert. 2018. URL: https://www.globaltradealert.org/global_dynamics/area_all/year-from_2018/year-to_2018.
20. Evenett S. J., Fritz J. (2018). Brazen Unilateralism: The US-China Tariff War in Perspective. *The 23-rd Global Trade Alert Report*. CEPR Press, 135 p.

21. Кулишер И. М. Основные вопросы международной торговой политики. М.: Социум, 2016. 222 с.
22. China's Trade War Isn't Entirely About Trade. URL: <https://nationalinterest.org>.
23. China's Race to Global Technology Leadership. A. Amighini (Ed.), 2019.
24. United States Trade Representative (USTR). (2017). USTR Calls a Special Session Under the U.S. Korea Free Trade Agreement. July. URL: <https://ustr.gov/about-us/policy-offices/press-office/press-releases/2017/july/ustr-calls-special-session-under-us>
25. Feinman J.N. (2016). A Closer Look: Backlash against Globalization: Deja vu? Deutsch Asset Management. URL: https://fundsus.deutscheam.com/EN/docs/research/A_Closer_Look_by_Josh_Feinman-2016-12.pdf.
26. World Tariff Profiles, 2017. WTO. URL: https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/world_tariff_profiles19_e.htm.
27. Офіційний сайт Статистичного Бюро США. United States Census Bureau. URL: <https://www.census.gov>.
28. Which. URL: <https://www.bloomberg.com/asia>.
29. World Tariff Profiles. 2020. WTO. URL: https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/tariff_profiles20_e.pdf.
30. World Trade Organization (WTO) (2017). World Trade Statistical Review, 2017. URL: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2017_e/wts2017_e.pdf.
31. Integrated analysis and retrieval of notified non-tariff measures. WTO. URL: <https://i-tip.wto.org/goods/Forms/MemberView.aspx?data=default>.
32. Global Innovation Barometer. URL: <https://www.ge.com/reports/innovation-barometer-2018>.
33. Годовой отчет МВФ 2019. Наш взаимосвязанный мир. Международный Валютный Фонд. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2019/eng/assets/pdf/imf-annual-report-2019-ru.pdf>.
34. Гужва І. Можливості неопротекціонізму. *Дзеркало тижня*. 2018. Вип. № 40. URL: https://zn.ua/ukr/foreign_economics/mozhливosti-neoprotekcionizmu-292197_.html.

Стаття надійшла до редакції 22.01.2021.

Mazaraki A., Melnyk T. Neo-protectionism and trade wars.

Background. Ukraine is integrating closer into international economic processes and at this stage it is important to work out a mechanism of relationship formation ratio between freedom of trade and protectionism, which would smooth the effects of the global market slump and use maximally the benefits that can be obtained abroad.

The **aim** of the article is to reveal the problems of neo-protectionism in the modern period of global economic development and the related deployment of trade wars between the countries of the world with the analysis of their consequences for the global economies and Ukraine.

Materials and methods. The information base of the study is the publications of domestic and foreign scholars on the protectionism problems and certain trade wars manifestations in trade policy; official data of the statistical office of the USA, the WTO and other international organizations. Methods of systematization, analysis and synthesis, graphic, tabular, etc. have been used in the research.

Results. In the arsenal of trade and political struggle of countries, along with traditional forms of import restrictions, there are effective measures of foreign trade regulation such as administrative, financial, credit, technical, etc., which are gaining strength and greatly complicate free movement of goods across borders. Analysis and identification of modern protection forms of national markets have shown that the expansion of protectionist forms and

methods is carried out as the result of the application of non-tariff trade restrictions, which are particularly active in developed industrialized countries, including the USA, although they are demonstrative free trade supporters. The consequences of the confrontation of "big" economies are manifested in the form of "trade wars". Their escalation can significantly influence the world economy and trade and negatively affect the economies of developing countries.

Conclusion. The development of international trade can be characterized as a combination of neo-free trade and neo-protectionism at the present stage. It has been established that neo-protectionist measures can give impulse to the development of national production and stimulate domestic demand for developing countries, although a significant number of such measures may create significant risks in long-term perspective.

The results of the confrontation between the "big" economies are revealed in the form of "trade wars", which intensification can significantly affect the world economy and trade and negatively influence the economies of developing countries.

Neo-protectionism measures which can be useful for Ukraine's economy development in modern conditions are offered.

Keywords: protectionism, neo-protectionism, international economic policy, "trade war", foreign trade, tariffs, non-tariff measures.

REFERENCES

1. Åslund A., Dabrowski M. (2015). Challenges of Globalization: Imbalances and Growth. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/227441550> [in English].
2. Genereux F. (2017). Protectionism: A Brake on Economic Growth. *Economic Studies*, 17. February. Retrieved from <https://www.desjardins.com/ressources/pdf/pv170217-e.pdf> [in English].
3. Krugman, Paul (2018). Thinking About a Trade War. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2018/06/17/opinion/thinking-about-a-trade-war-very-wonkish.html> [in English].
4. Posen, Adam S. (2018). The Post-American World Economy. Globalization in the Trump Era. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2018-02-13/post-american-world-economy> [in English].
5. Noland, M., Robinson, S., & Moran, T. (2016). Impact of Clinton's and Trump's Trade Proposals; T. Moran (Ed.). Assessing Trade Agendas in the US Presidential Campaign. Peterson Institute for International Economics (PIIE) Briefing, 16-6, 17-39. Retrieved from <https://www.rexresources.com/uploads/6/5/2/1/6521405/piieb16-6.pdf> [in English].
6. Dovgal', O. A. (2004). Dialektyka protekcionizmu i liberalizmu u zovnishn'oekonomichnij polityci [Protectionism dialectic and liberalism in foreign economic policy]. *Ekonomika rozvytku – Economics of development*, (32), 31-35 [in Ukrainian].
7. Mazaraki, A. A., Mel'nyk, T. M., & Juhymenko, V. V. et al. (2014). Strategija postkryzovogo rozvytku zovnishn'oekonomichnogo sektoru Ukrainy [Post-crisis development strategy of the foreign economic sector of Ukraine]; A. A. Mazaraki (Ed.). Kyi'v: Kyi'vs'kyj nacional'nyj torgovel'no-ekonomichnyj universytet [in Ukrainian].
8. Polishhuk, L. S. (2018). Suchasni instrumenty protekcionizmu osnovnyh centriv svitovogo gospodarstva [Modern tools of protectionism of the main centers of the world economy]. *Mizhnarodni vidnosyny. Ekonomichni nauky – International relations. Economic sciences*, 16, 46-49 [in Ukrainian].
9. Sidenko, V. (2017). Trudnye dilemmy obnovenija global'noj institucional'noj arhitektoniki [The difficult dilemmas of renewing the global institutional architectonics]. *Jekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 4 (657), 3-21 [in Russian].
10. Bulatova, O. V., & Marena, T. V. (2018). Osoblyvosti vykorystannja protekcionists'kyh zahodiv v umovah vil'noi' torgivli [Features of the use of protectionist measures in free trade]. *Mizhnarodni vidnosyny. Ekonomichni nauky – International relations. Economic sciences*, 16, 65-68 [in Ukrainian].
11. Kelichavyj, A. V. (2014). Polityka protekcionizmu jak faktor pidvyshhennja konkurentospromozhnosti ekonomiky [Protectionism policy as a factor in increasing the competitiveness of the economy]. *Efektivna ekonomika – Efficient economy*, 6. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3133> [in Ukrainian].

12. Panchenko, V., & Reznikova, N. (2017). Vid protekcionizmu do neoprotekcionizmu: novi vymiry liberal'nogo reguljuvannja [From protectionism to neo-protectionism: new dimensions of liberal regulation]. *Mizhnarodna ekonomichna polityka – International Economic Policy*, 2 (27), 95-117 [in Ukrainian].
13. Panchenko, V. G., & Reznikova, N. V. (2014). Nova norma svitovoi' ekonomiky jak seredovyshe stanovlennja neoprotekcionizmu [A new norm of the world economy as an environment for the formation of neo-protectionism]. *Mizhnarodni vidnosyny. Ekonomichni nauky – International relations. Economic sciences*. 4. Retrieved from http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/3144 [in Ukrainian].
14. Puzanov, I. I. (2018). Praktyka protekcionizmu v suchasnyh umovah [Protectionism practice in modern conditions]. *Mizhnarodni vidnosyny. Ekonomichni nauky – International relations. Economic sciences*. 16, 16-20 [in Ukrainian].
15. Torgovel'ni vijny suchasnosti ta i'h vplyv na ekonomichne zrostantnja i rozvytok u sviti ta Ukrai'ni [Modern trade wars and their impact on economic growth and development in the world and in Ukraine] (2019); nauk. red. V. Jurchyshyn. Kyi'v: Zapovit [in Ukrainian].
16. Morgan, J. P. (2019). Perspectives. *Global Research*, April [in English].
17. Trade and Development Report (2018). Retrieved from https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/tdr2018_en.pdf [in English].
18. Report on G20 Trade Measures (2019). World Trade Organization. Retrieved from https://www.wto.org/english/news_e/news18_e/g20_wto_report_july18_e.pdf [in English].
19. Global Dynamics. The Global Trade Alert (2018). Retrieved from https://www.globaltradealert.org/global_dynamics/area_all/year-from_2018/year-to_2018 [in English].
20. Evenett, S. J., & Fritz J. (2018). Brazen Unilateralism: The US-China Tariff War in Perspective. The 23-rd Global Trade Alert Report. CEPR Press [in English].
21. Kulisher, I. M. (2016). Osnovnye voprosy mezhdunarodnoj torgovoj politiki [Key issues of international trade policy]. Moscow: Socium [in Russian].
22. China's Trade War Isn't Entirely About Trade. Retrieved from <https://nationalinterest.org> [in English].
23. China's Race to Global Technology Leadership (2019). A. Amighini (Ed.) [in English].
24. United States Trade Representative (USTR) (2017). USTR Calls a Special Session Under the U.S. Korea Free Trade Agreement. July. Retrieved from <https://ustr.gov/about-us/policy-offices/press-office/press-releases/2017/july/ustr-calls-special-session-under-us> [in English].
25. Feinman, J. N. (2016). A Closer Look: Backlash against Globalization: Deja vu? Deutsch Asset Management. Retrieved from https://fundsus.deutscheam.com/EN/docs/research/A_Closer_Look_by_Josh_Feinman-2016-12.pdf [in English].
26. World Tariff Profiles (2017). WTO. Retrieved from https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/world_tariff_profiles19_e.htm [in English].
27. Oficijnyj sajť statystychnogo Bjuro SShA [Official site of the US Bureau of Statistics]. United States Census Bureau. Retrieved from <https://www.census.gov> [in English].
28. Which. Retrieved from <https://www.bloomberg.com/asia> [in English].
29. World Tariff Profiles (2020). WTO. Retrieved from https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/tariff_profiles20_e.pdf [in English].
30. World Trade Organization (WTO) (2017). World Trade Statistical Review. Retrieved from https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2017_e/wts2017_e.pdf [in English].
31. Integrated analysis and retrieval of notified non-tariff measures. WTO. Retrieved from <https://i-tip.wto.org/goods/Forms/MemberView.aspx?data=default> [in English].
32. Global Innovation Barometer. Retrieved from <https://www.ge.com/reports/innovation-barometer-2018> [in English].
33. Godovoj otchet MVF 2019. Nash vzaimosvjazannyj mir. Mezhdunarodnyj Valjutnyj Fond. Retrieved from <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2019/eng/assets/pdf/imf-annual-report-2019-ru.pdf> [in Russian].
34. Guzhva, I. (2018). Mozhlyvosti neoprotekcionizmu [Possibilities of neoprotectionism]. *Dzerkalo tyzhnja – Mirror Weekly*, 40. Retrieved from https://zn.ua/ukr/foreign_economics/mozhlyvosti-neoprotekcionizmu-292197_.html [in Ukrainian].

ОНИЩЕНКО Володимир,

д. е. н., професор, професор кафедри світової економіки
Київського національного торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: v.onyshchenko@knute.edu.ua

ORCID: [0000-0003-3742-5195](https://orcid.org/0000-0003-3742-5195)

ПРИРОДА ЕКОНОМІЧНОГО ПРОЦЕСУ

*Людина є мірою всіх речей –
сущих у їх бутті та несущих у їх небутті.*

П'ратагор

Уточнено поняття "невизначеність" економічного процесу. Доведено, що економічна поведінка людини визначається інститутами, особливо у межах економічного процесу. Показано, що між неокласичною та біхевіористичною економічними теоріями існує органічний зв'язок. Обґрунтовано, що морально-етичний зміст економічного процесу може бути врахований при моделюванні, але тільки як узагальнений імператив – "економічна справедливість".

Ключові слова: економічний процес, еволюція, інтенціональність, невизначеність, інститути, економічна поведінка, морально-етичний зміст, справедливість.

Постановка проблеми. Сьогодні ведеться активна дискусія щодо місця та ролі людини в економічних процесах. По-сутті, цей дискурс не є чимось новим, якщо згадати, що "економічна теорія – це наука про людей, про їх наміри та дії" [1, с. 5]; що вона "...вивчає людську поведінку з точки зору співвідношення між цілями та обмеженими засобами, які можуть мати різноманітне вживання" [2, с. 18]. Економіка не існує поза людиною, а економічні теорії – це уява людей про економічну діяльність. Тому важливо знати, що може впливати на цю уяву, та про наслідки її втілення в економічні процеси. Це наше бачення світу та процесів, які його трансформують та визначають зміст економічної діяльності.

На думку багатьох експертів, нині світ став у розумінні людини більш невизначеним та потребує більшої соціальної та етичної орієнтації. А тому виникли питання, які необхідно обговорити та знайти відповіді: по-перше, що являє собою "невизначеність" у дискурсі економічної теорії та як її враховувати в наших економічних стратегіях та процесах; по-друге, яким чином морально-етичні норми можуть впливати на наше розуміння та практику формування і реалізації економічних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Природу економічного процесу та місце в ній невизначеності розкрив Д. Норт у своїй знаменитій праці "Розуміння процесу економічних змін" [3]. Особливо

слід звернути увагу на його концепцію неергодичності та невизначеності економічного життя [3, с. 26–41]. Також слід відзначити класичну працю Ф. Найта "Ризик, невизначеність та прибуток" [4], в якій чітко розкрито поняття, сутність та співвідношення невизначеності та ризику. Значний внесок до розуміння цих понять зробив Нобелівський лауреат І. Пригожин [5; 6], а також Е. Ласло [7], які невизначеність розглядали у світоглядному онтологічному контексті. Цікавими є наукові доробки В. Гейця [8], Н. Резнікової [9], Л. Шевченко [10], Н. Блума [11] та В. Міловідова [12], які досліджують невизначеність як фундаментальну характеристику економічного розвитку та принципи її врахування у стратегіях економічних суб'єктів. Проте, зважаючи на те, що сьогодні термін "невизначеність" використовується численними експертами з економіки, то слід уточнити в економічному дискурсі його зміст. До того ж невизначеність та ризику впливають на поведінку головного актора економічного процесу – людину, а тому необхідно також уточнити контекст дискусії щодо "*homo economicus*".

Дедалі більшої ваги в економічних дослідженнях набувають проблеми взаємозв'язку моральних імперативів та соціальних цінностей з економічним розвитком. Наприклад, Дж. Ролз [13] та А. Сен [14] провели фундаментальні дослідження проблем економічної справедливості. Втім, багато чого залишається нев'ясненим, зокрема який стан економічної системи слід вважати справедливим (а їх може бути декілька) та яким чином погоджувати інтереси суб'єктів економічного процесу. Приблизне розуміння проблем є, але прийнятною відповіді немає. Серед українських науковців також слід відзначити праці А. Гергуна [15] та В. Левкулича [16], які розглядають феномен справедливості у соціокультурному та філософському аспектах, але це має важливе значення для формування його економічного дискурсу.

Виникло також поняття "моральна економіка", яке запровадив С. Боулз [17], але в чому її зміст і як її концепція впливає на економічний процес та як врахувати цю "моральність" – до кінця не зовсім зрозуміло. Моральний контент життя людини слід враховувати в економічних дослідженнях, але для цього необхідно чітко уявити: *по-перше*, чи можливо моральні імперативи віднести до предмета економічної теорії та практики; *по-друге*, чи повинний економічний процес мати у своєму цільовому та ресурсному змісті етичний контекст; *по-третє*, чи можливо у рамках економічного процесу ефективно збалансувати економічний, соціальний та етичний зміст нашого життя. Питання риторичні та потребують відповіді.

Мета статті – уточнити каузальний та аксіологічний контексти економічного процесу.

Матеріали та методи. Матеріалами дослідження слугували праці вітчизняних та зарубіжних фахівців. Використано загальнонаукові методи дослідження: історичного, логічного аналізу, синтезу та абстракції.

Результати дослідження. Розглянемо декілька тез про сутність економічного процесу. Процес – (від лат. *processus* – просування) детермінований у часі та просторі цілеспрямовані акти для досягнення певного результату, що спричиняють події, тобто будь-які зміни системи. Процеси можуть бути *природними (еволюційними)*, тобто незалежними від людини, та *керованими* людиною.

Еволюційні процеси не мають конкретної мети, вони мають доцільність (доцільність – властивість процесів досягати певного результату, безвідносно до його змісту). У них немає суб'єкта у нашому розумінні. Є Природа, яка прокладає свій нескінчений шлях у безкінечних просторі та часі, а що нею рухає і до якої мети – людині невідомо. І цей безкінечний рух та взаємодія відомих і невідомих нам *сутностей* (те що існує) і є *Буттям*.

Щодо *керованих процесів* М. Хайдеггер зауважує: "Буття має місце як вихід присутності з таємниці" [18, с. 394]. Це слід розуміти як вихід з того, що Буття має таємницю у сферу людського знання та його практики. Ці знання допомагають людині розуміти природні еволюційні процеси, що надає їй змогу впливати на деякі з них з певною метою. Тобто керовані процеси – це результат взаємодії людини і природи.

Економічний процес – це сукупність подій, які змінюють стан економічної системи. Слід також розрізняти *еволюційні* та *керовані* економічні процеси. Еволюційний процес існує і проходить поза волею людини, вона в них є лише об'єктом. У процесі самоорганізації та саморозвитку як прояву еволюції людина фіксує і закріплює у неформальних інститутах ефективні практики, які згодом закріплюються у формальних інститутах. Власність, гроші, ринок – результат еволюції людства [19, с. 53–68].

Керований (тобто здійснений за волею людини) економічний процес – це сукупність детермінованих у часі та просторі, інституційно оформлених, цілеспрямованих взаємозалежних економічних актів (подій), що обумовлюють зміни в економічній системі. Сукупність економічних процесів формує економічну діяльність. Економічні процеси не можуть проходити повз людини. Саме вона є альфою й омегою економічного життя, одночасно і об'єктом і суб'єктом пізнання, що робить допущення про об'єктивність у матеріалістичному розумінні економічних та соціальних явищ і процесів вельми проблематичним. *Зміст економічного процесу* – відтворення певних системних економічних відносин відповідно до існуючого інституційного ландшафту, які надають можливість при обмежених ресурсах досягти мети – відтворити цінності з мінімальними витратами згідно з попитом.

Природа наділила людину, крім інстинктів (добування їжі, розмноження, домінування), *інтенціональністю*, що дає змогу їй бути суб'єктом, тобто цілеспрямовано формувати своє життя. У цьому контексті слід звернути увагу на те, що є дві світоглядні концепції щодо

генезису та розвитку Світу, в тому числі і людини – еволюційна (дарвінівська та її різновиди) та ірраціональна (релігійна, концепція "розумного замислу" та ін.). Нині досить активно відбувається дискусія між цими двома світоглядами. Нового змісту вона набула після виходу в світ праць Д. Деннета: "Пояснена свідомість" (*Consciousness Explained. Boston, 1990*), "Небезпечна ідея Дарвіна: еволюція та сенс життя" (*Darwin's Dangerous Idea. Evolution and the Meaning of Life. L., 1995*) [20]. Д. Деннет говорить про "Природний дизайн" світу, який спроектував Вселенський розум та наділив його інтенціональністю. Тобто він не вважає, що інтенціональність є особливим феноменом винятково людини. Таким чином, еволюцію Д. Деннет уявляє як процес розгортання вселенської інтенціональної установки, а людська інтенціональність – це похідна від неї. По суті, автор обґрунтовує божественну концепцію розвитку світу з елементами еволюціонізму. Це цікава концепція. В її дискурсі розвиток людини можливо уявити як надання їй базової програми життя, а вона, зважаючи на природні та соціальні умови, цілеспрямовано розвиває їх та формує своє життя. Тобто, принаймні, не все є "божим промыслом" – від людини теж щось залежить. Ідея схожа на "первинний поштовх" Ньютона. Це можливо допустити. До того ж довести існування чи не існування Бога – неможливо. Бог – поняття трансцендентне.

Рукотворні процеси не завжди ведуть до бажаного результату з різних причин – об'єктивних та суб'єктивних, а саме: відносності наших знань, не тільки щодо економічних закономірностей та дії законів, але й мінливих умов, в яких формується та реалізується економічна політика. Людина не може чітко їх передбачити, а тому змушена працювати у не цілком для неї зрозумілих умовах, які вона називає "невизначеністю", а для її усунення інституціоналізує своє життя та моделює різні варіанти розвитку економічних процесів. З цього приводу Д. Норт слушно зауважує: "Що ми взагалі намагаємося моделювати в наших теоріях, переконаннях, ідеологіях? Згідно з прагматичним підходом йдеться про те, наскільки наші вірування відповідають "реальності". Настільки, наскільки це вдається, у нас є шанси на те, що наші стратегії будуть мати бажані результати" [3, с. 19]. Проте реальність зіткана з наших уявлень, які формуються під тиском суспільних технологій релігійного, ідеологічного, політичного та іншого змісту. Наші уявлення створюють також і модель нашого майбутнього, у парадигмі якої формуються економічні процеси. Тобто цільові установки, розподіл і технологія використання ресурсів, ефективність процесу пов'язується з уявною моделлю майбутнього, про яке ми майже нічого не знаємо, крім того, що воно обов'язково буде. З цього приводу Н. Фергюсон слушно зауважує: "У майбутнього немає однозначного визначення. Майбутніх багато, вони неповторні та навряд чи коли-небудь припинять захоплювати нас зненацька" [21, с. 196]. Тому перед

нами постає проблема вибору, але за якими критеріями – незрозуміло. І причина цього в тому, що ми не можемо достеменно знати майбутнє, так як наші знання сформовані на досвіді минулого. Д. Норт з цього приводу відзначає: "Для того щоб знати майбутнє, нам потрібно знати сьогодні, що ми будемо знати завтра" [3, с. 39], що вельми проблематично. А тому про особливості майбутнього ми можемо говорити з певною ймовірністю в рамках наших уявлень, і чим далі воно відстоїть від нас, тим меншою є ймовірність того, що наші уявлення про нього справдяться.

До того ж економічні системи є нерівноважними, що означає неможливість прийняттого передбачення їх стану на більш-менш віддалену перспективу, так як вони постійно продукують флуктуації, тобто непрогнозовані та випадкові збурення системи, які можуть кардинально її змінити. А причин для виникнення цих флуктуацій в економічному житті достатньо, особливо політичних. Скажімо, як це сталося в Україні у 2014–2020 рр., і попереду їх ще буде чимало.

Варіантів майбутнього багато, а вибір одного, як засвідчує життя, вирішується досить просто – завдяки ідеологічним переконанням. Людина діє у рамках свого переконання, і для неї ці дії є визначеними та раціональними. Це ж стосується і суспільних утворень, еліта яких формує бачення майбутнього і стратегії його досягнення. Жорстко в умовах диктатури, а щодо демократії – то політичні ринки і політичний маркетинг вирішують долю країни.

Невизначеність – ключовий нарратив сучасності та навряд чи перестане бути ним у майбутньому. Але невизначеність не є об'єктивною сутністю. Вона – плід людської уяви, це те, що стоїть за межею розуміння людини. Якщо "щось" невизначене, то воно не існує, бо невідомі його сутність, зміст та форма. А тому як його можливо враховувати у наших теоріях, а тим більше у практиках? Ніяк! Хаос і невизначеність – трансцендентальні поняття, тобто такі, що можуть слугувати аксіоматичним допущенням теоретичних побудов, скажімо, такої, як синергетична концепція розвитку світу або інших, але не більше. Процес свідомої детермінації світу притаманний тільки людині. Через нього людина формує зрозумілий для неї Світ, що і є її реальністю у визначеному часі та просторі. У природи завжди є причина і наслідок, а відносність знань людини породжує нерозуміння нею цього і тоді, на її думку, виникають випадковості на кшталт "чорних лебедів", або й "білих".

Людина пізнає природу, але не зменшує невизначеності свого буття, так як Світ знову продукує їх, і так до безкінечності. Знання привідкривають Світ, розширюють горизонт дотику людини з ним, за яким криється нова невизначеність, і чим більше ми пізнаємо його, тим більшою стає для нас сфера стикання з ним, тим більше таємниць постає перед нами. Згадаємо парадокс Сократа про співвідношення знання та незнання: я знаю, що нічого не знаю. Це і є онтологічним

змістом поняття "невизначеність", яке породжене людиною та іманентне їй, це й є фундаментальною невизначеністю Світу у сприйнятті людиною. Як тут не згадати Соломонову мудрість: "Людина не може осягнути справ, які робляться під сонцем..." [Екклезіаст: 8. 12]. Інакше кажучи, над людиною тяжіє "прокляття невизначеності", але людина змушена приймати рішення в її умовах, що природно притаманне саме їй. Ці рішення формують її бачення та розуміння Світу, а чи будуть вони раціональними, визначити на момент їх прийняття неможливо, оскільки їх реалізація та оцінка ефективності буде у майбутньому й в інших координатах знань. Проте не потрібно боятися невизначеності, її необхідно "визначити" – у цьому сенс інноваційного життя та шлях до успіху.

Не заперечуючи ролі невизначеності та випадковості в економічних процесах, потрібно згадати деякі застереження щодо цього. Розвиток соціально-економічних систем не може повністю визначатися випадковістю, так як соціально-економічні процеси мають історичну природу, тобто вони не є марковськими, а їх майбутній розвиток залежить від попереднього. А тому "минуле накладає обмеження на теперішнє та майбутнє" [3, с. 79]. І далі Д. Норт зауважує, що зв'язок минулого з сьогоdnішнім та майбутнім визначає сутність так званого "ефекту колії", яка полягає у тому, що "...являє собою обмеження можливостей вибору, які існують у теперішньому часі, засноване на історичному досвіді минулого" [3, с. 82–83]. Згадаємо К. Маркса: "Традиції усіх мертвих поколінь тяжіють, як жах над розумом живих" [22, с. 119]. Це актуально для України, в якій проживає сьогодні 30.9 % населення, старше 55 років [23]. Вони виховалися у тенетах радянської ідеології, вони активні у виборчих процесах та різноманітних політичних акціях, інспірованих прибічниками соціалізму. Тому й маємо системні проблеми розбудови європейської держави.

Щоб уникнути невизначеності людина запроваджує формальні та неформальні інститути, спираючись на розуміння мотивацій до ефективного життя, в тому числі й економічного. Але вона теж до кінця не може розуміти природу цих мотивів та механізми їх генерації. А тому інститути, як людське творіння, не можуть бути досконалими і провокують неочікувані збурення, що вносить до економічного процесу додаткові ризики та випадковості у формі. Саме від цього застерігає Д. Норт, коли говорить, що "...запроваджені нами обмеження самі мають неясні наслідки, що відображає як наше недосконале розуміння оточуючої дійсності, так і рівно недосконалу природу формальних правил і неформальних механізмів, які ми використовуємо для втілення цих обмежень" [3, с. 14]. Україна – яскравий приклад запровадження інституцій без належного розуміння навколишньої дійсності. Наші неформальні інститути не відповідають формальним європейським, які ми намагаємося втілити. А якщо інституційне середовище не впорядковано, то і будь-які економічні процеси також будуть такими. Більш того, неясними будуть їх наслідки.

Щоб збудувати ефективні формальні інститути, необхідно розуміти людину. Але вона для самого себе, за І. Кантом, є "річ-у-собі". Її сутність закрита від нас "божественною завісою", і коли вона привідкривається, то ми вловлюємо певні змісти, перекладаємо на нашу мову та видаємо їх за теорії або навіть за практики. Проте, в принципі, людина не може вийти за межі своєї свідомості, щоб зрозуміти себе, тобто пізнати людину у рамках самої людини неможливо. Для цього необхідна інша свідомість, з більш різноманітними та недоступними для нас знаннями, так би мовити, свідомість, для якої людина була би незалежним об'єктом дослідження (принцип зовнішнього доповнення, теореми про неповноту Геделя). Цією свідомістю може бути "щось", яке ми зазвичай називаємо Богом, Вселенським розумом чи Природою, як кому зручно, зважаючи на віру та переконання.

Вважається, що невизначеність є однією з вагомих характеристик економічної та соціальної поведінки людини, яка, на думку деяких економістів, прихильників поведінкової економіки, зводить нанівець один з важливих допусків класичної економічної теорії "*homo economicus*". Ця точка зору дискусійна. Цілком слушною є теза В. Лагутіна, що "неокласика залишається основою методології сучасної економічної науки й на початку XXI ст. Методологія інституціоналізму і поведінкової економіки докорінно не змінила ситуацію" [24, с. 27]. Більш того, між ними існує органічний зв'язок. Наявність різних економічних теорій – позитивний факт, який вказує, що ми розуміємо складність економічного життя і розглядаємо його з різних точок зору, що закономірно приведе до нових досягнень, а згодом, і до нової економічної теорії.

"*Homo economicus*" – спрощене розуміння людської економічної поведінки, але воно має право на існування, тому що, принаймні, поведінка має бути такою. Це, так би мовити, ідеал, до якого слід наближатися. Л. Роббінс слушно зауважує з цього приводу, що економічна наука не покладається на те, що індивіди поведуться раціонально. Але її практичний зміст дійсно залежить від допущення, що добре було би, щоб вони так себе поводити [25, с. 123].

Щодо інших точок зору на раціональність поведінки людини, то, скажімо, Р. Капелюшніков, посилаючись на К. Ерроу, відзначає, що "...поняття "раціональність" у сучасній економічній теорії є чисто формальним, що нічого не говорить про те, наскільки "правильні" (раціональні) цілі, до яких йдуть індивіди. Раціональність у такому формальному розумінні – це, по суті, синонім узгодженості несуперечливих переваг, які виявляються в індивідуальних актах вибору" [26, с. 71]. Але тут виникає проблема "узгодженості", рішення якої, за К. Ерроу, може бути тільки за наявності "диктатора". Таким чином, можна говорити про "раціональність" тільки з точки зору одного чи декількох уповноважених суб'єктів, які погоджують приватні інтереси. Тобто це менеджмент, а в ньому рішення приймаються на суб'єктивному рівні та необов'язково узгоджують.

Вбачається, що більш правий Ф. Хайєк, який звертає увагу на, так би мовити, природний характер раціональності: "...вихідним є не припущення про те, що всі чи більшість учасників ринкового процесу раціональні, а, навпаки, допущення, що конкуренція висуває декілька більш раціональних індивідів, які і примушують інших включитися у боротьбу за домінування" [27, с. 397]. І варто додати до цього, що конкуренція змушує людей погоджувати свої інтереси і не тільки. Вона змушує, скажімо, бізнесмена, поводитися чесно, так як чесність є запорукою довіри, а довіра – запорукою успіху. В принципі, люди приймають суб'єктивне оптимальне рішення, виходячи з власного розуміння свої цілей, ресурсних обмежень та очікуваних наслідків, але воно формується під тиском зовнішніх обставин та конкуренції.

Людська поведінка завжди має причину та мотив. Різниця між ними полягає в тому, що причина знаходиться поза людиною, – це зовнішні обставини, а мотив – внутрішнє прагнення до чогось, до мети, яку формулює людина, зважаючи на причини. Змістовно цю проблему розглянув С. Найт у своїй відомій статті "Економіка і людська діяльність" [28, с. 126–133]. Красномовно і точно щодо мотиву людини бути раціональною, тобто ефективною, висловився Г. Кларк: "У довготривалому плані дохід куди сильніше впливає на формування образу життя, ніж будь-яка ідеологія чи релігія. Ніякий бог не зазиває своїх шанувальників до виконання ними благочестивого боргу більш рішуче, ніж дохід, який приховано спрямовує течію нашого життя" [29, с. 19]. Дохід – це ресурс не тільки для формування матеріальних умов життя, але й для самоствердження людини у суспільстві, показник її успішності.

Інколи згадують про "свободу волі" у контексті економічної поведінки людини, але вона тут ні до чого, так як, на думку С. Харріса, з якою варто погодитися, "свобода волі" насправді не більше ніж ілюзія. [30, с. 7]. Економічна поведінка людини передусім визначається інститутами, тому що інститути формують стимули. До того ж будь-яка економічна діяльність певним чином організована та детермінована, а тому, якщо людина включена до неї, то вона змушена за визначенням виконувати конкретні дії, виходячи з логіки процесу. До того ж, людина залежить від схем поведінки, а тому можливо передбачити з великою ймовірністю її поведінку в певній ситуації, але за умови, якщо ситуація визначена. За своєю природою людина завжди намагається мінімізувати енергію на виконання певної роботи, а тому вона схильна до схем у поведінці, які мають природне та інституційне походження. Напевно, існує код поведінки у спільноті подібних до себе. Хоча у натовпі люди напрочуд передбачені.

Людина – продукт інформації, яку вона споживає. Інформаційні технології – інструмент тотального впливу на людей. Можливості – необмежені. А тому сучасна людина живе не в індивідуальному світі власних цінностей, а у світі, який сконструювали інші люди і маніпулюють її поведінкою. У цьому контексті слід згадати теорію провідних біхевіористів Р. Талера і К. Санштейна та їх працю "Підштовхування:

як поліпшити рішення щодо здоров'я, статків і щастя" [31]. Ключове поняття їхньої концепції винесено у назву книги – "підштовхування" (*nudge*). Така стратегія застосовувалася завжди – стратегія батога та пряника у різних варіантах. Інакше кажучи, йдеться про "підштовхування" реальних економічних агентів до "раціональної" поведінки. А тому ніякого розриву між уявленнями про *homo economicus* у неокласиці та поведінковій економіці не відбувається. Навпаки, остання закликає послідовно реалізовувати цю модель на практиці.

Людина як об'єкт і предмет економічної науки може досліджуватися і досліджується на різних рівнях узагальнення. Одна справа – поведінка окремої людини і зовсім інша – певних спільнот, тобто множини людей, об'єднаних інституційним каркасом. Тому важливо розрізняти поняття раціональності економічної поведінки для індивіда та суспільних груп. Між економічними процесами, які проходять на різних рівнях економіки, скажімо, макро- та мікро- рівнях, є різниця. Тому слушною є пропозиція розглядати економічні процеси на більш детальних рівнях, а поведінку людини у когнітивному дискурсі – на рівні так званої наноекономіки.

Термін "наноекономіка" вперше ввів К. Ерроу у 1987 р. Серед економістів, які активно почали розробляти "наноекономічний" напрям, передусім слід відзначити Г. Клейнера [32]. Він пропонує декілька ієрархічних структурних рівнів економічної науки, а саме: мегаекономічний (глобальний), міжнародний, макроекономічний (економіка країни), мезоекономічний (економіка галузей, регіонів), мікроекономічний (економіка галузевих ринків за взаємодією підприємств), мініекономічний (економіка підприємства) наноекономічний (економіка людини). Саме останній рівень має вивчати особливості економічної поведінки індивідуальних учасників економічного процесу, тому що він є його суб'єктом. Щодо інших рівнів, то на них людина розглядається як ресурс, як об'єкт (робоча сила, працівник, який виконує регламентовані домовленістю роботи, тобто він не приймає рішень щодо впливу на процес). Когнітивний аспект економічної поведінки людини цікавий як об'єкт маркетингу та менеджменту.

Проблеми моральності економічної діяльності мають давню історію, принаймні, про це говорили ще Д. Юм, А. Сміт, Дж. Мілль. Сучасні праці С. Боулза, Б. Мілановіча, Дж. Ролза, А. Сена, Ф. Фукуями та інших цікаві, але здебільшого вони мають риторичний та філософський зміст. А от як врахувати цей етичний дискурс у стратегіях та моделях економічної політики різних рівнів – питання відкрите. Цікавою у контексті соціально орієнтованої економіки є концепція інклюзивної економіки, в основу якої покладено принцип персоніфікації творчих можливостей кожного потенційного працівника і створення для нього відповідного робочого місця. Може й це можливо згодом зробити, скажімо, у Швеції, а в Україні чи Уганді – велике питання. Але наполегливо працювати у цьому напрямі потрібно заради майбутнього, в якому місце повинно бути для всіх.

Сьогодні концепт "моральної економіки" став популярним нарративом. Світове суспільство навіть ввело і розраховує щорічно глобальний індекс щастя (*World Happiness Report*), який може певним чином віддзеркалювати моральний стан суспільства тієї чи іншої країни. Щодо України, то індекс вказує на значні проблеми нашого суспільного розвитку. За даними Всесвітньої доповіді про щастя 2020, Україна у рейтингу серед 153 країн посіла 123 місце; Намібія – 122, Ліберія – 124, а Казахстан – 50, Росія – 73, Білорусь – 75 [33]. Коментарі не потрібні. Такий рейтинг нам забезпечило наше толерантне ставлення до корупції та високий рівень недовіри до всіх і кожного. До того ж, Україна зайняла 92 місце у світовому рейтингу добробуту (*Legatum Prosperity Index*). Це найгірший показник серед країн Східної Європи і не тільки [34].

Критики капіталізму говорять про його несправедливість, жадібність та егоїзм, аморальність. Свого часу на цю критику надав відповідь Л. Мізес у своїй відомій праці "Антикапіталістична ментальність" [35]; згадаємо також праці Ф. Хасейка та багатьох інших. Ідеального суспільства не існує. Побудувати так зване справедливе суспільство, як показала людська практика, можна, але воно існуватиме недовго. Тільки еволюція є шляхом до гармонії, а не людські штучні суспільні конструкції на кшталт соціалізму. Чи можна спрямовувати еволюцію людства? Питання риторичне й однозначної відповіді немає. Здавалося б, що, принаймні, частково можлива корекція за умови чіткого розуміння ходи еволюційних процесів. Проте виникає питання, хто та як формуватиме і втілюватиме це "розуміння" у модель суспільного устрою? Адже для цього необхідний глобальний консенсус, і знову ми звертаємося до теореми К. Ерроу про його неможливість без "диктатора". У цьому контексті доречно ще раз згадати концепцію "підштовхування" Р. Талера, але за нею теж криється диктатура "підштовхувача".

Ф. Хайєк, посилаючись на Д. Юма, говорить про те, що система справедливості суспільства повинна базуватися на трьох основних природних законах: про стабільність власності, про передачу її тільки за згодою та про виконання взятих зобов'язань. Тобто у сучасному світі це: "свобода договорів, непорушність власності та зобов'язання відшкодувати іншій особі втрати, спричинені через власну провину" [27, с. 209]. Що це так – доводить практика провідних країн світу.

Щодо приватної власності, то Ф. Хайєк зауважує, що вона є ядром "моральних норм будь-якої цивілізації" [19, с. 54]. За Дж. Локком, де немає власності, немає справедливості. Але й існує вислів П.-Ж. Прудона: власність – то крадіжка (*La propriété, c'est le vol!*), а також марксистський підхід, який заперечує приватну власність як основу суспільного розвитку. То чому ставлення до приватної власності таке різне? А тому, що воно визначається фундаментальним аргументом противників приватної власності: справедливість – це рівність, а приватна власність породжує нерівність, експлуатацію. Тобто камінь спотикання знаходиться у розумінні змісту причини несправедливості. Але саме нерозвиненість інституту приватної власності продукує від-

сталість. Результати аналізу національних щорічних моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України за 1994–2018 рр. свідчать, що до приватизації підприємств (можна вважати це індикатором ставлення до приватної власності) негативно ставилися: у 2000 р. – 51.4 % великих підприємств та у 2018 р. – 57.6 % опитуваних; малих – відповідно: 18.7 та 34.9 %. До приватної власності на землю: відповідно – 37.3 % та 57.3 %; до купівлі-продажу землі – 47.9 та 63.8 % [36].

Економічна справедливість базується на природному праві людини на приватні економічні інтереси та приватну власність як необхідну умову їх реалізації. Приватний економічний інтерес реалізується через результати економічної діяльності індивідуума – дохід/прибуток. Саме дохід є квінтесенцією економічних інтересів. Чи є в принципі процес отримання доходу (прибутку) аморальним, як з цього приводу заявляють "моралісти"? Якщо приватна власність не є аморальною, то й її використання (відтворення) не є аморальним. Аморальними можуть бути особливості залучення людей до цього процесу та розподілу його результатів між ними.

Ефективність будь-якого процесу слід розглядати принаймні у двох аспектах – економічному та соціальному. Якщо максимізується дохід, то й максимізується податок, який сплачують бізнес та наймані працівники і який надходить до різного роду інститутів, у тому числі і відповідальних за соціальний розвиток. До того ж працівники, які отримують більший дохід, будуть більше витратити на соціальні та культурні послуги. Тобто дохід є матеріальною основою зростання рівня життя і стимулом розвитку соціальної сфери.

Щодо методологічного та методичного аспектів моделювання економічних процесів з урахуванням етичних норм, то автором розглянута ця проблема на прикладі імперативу "справедливість" [37]. Економічна справедливість є узагальненою етичною оцінкою будь-якого суспільно-економічного процесу, який віддзеркалює інтереси всіх його бенефіціарів.

Справедливість – моральний імператив суспільної поведінки людей, при реалізації якого суспільство перебуває у погодженому за інтересами та безконфліктному режимі розвитку. До того ж, на відміну від інших етичних норм, "економічна справедливість" переважно як розподільча справедливість [38] може бути врахована в економічних моделях, тому що її можливо трактувати як рівноважний стан за інтересами та цілями.

Моделювання механізму забезпечення справедливості у відносинах між суб'єктами економічного процесу базується на теорії ігор. Щоб включити справедливість до економічного дискурсу, запропоновано ввести поняття "ціна справедливості", під яким розуміється ціна компромісу між взаємодіючими суб'єктами відносно досягнення "стану справедливості" [37]. Але такий стан є нестійким і його потрібно постійно відслідковувати та підтримувати.

Важливою складовою проблеми економічної справедливості є подолання необґрунтованої соціальної нерівності (Вольтер казав, що рівність є річчю природною і в той же час химерою). На цю тему ведеться багато розмов і вони, як правило, мають популістський зміст. До того ж, виникає питання – як визначити "необґрунтовану економічну та соціальну нерівність". А. Сен вбачає її рішення у створенні "приблизно рівних умов та можливостей для розвитку" [14]. Створити приблизно рівні умови у масштабі світу проблематично, але в окремій країні – можна. При цьому умови та можливості можуть бути однаковими, але люди по-різному їх сприймають та реалізують і прикладів тому багато як на рівні невеликих територіальних громад, міст, країн, так і регіонів та континентів. Наприклад, Л. Харрісон показав як різна корінна культура емігрантів у США спричиняє різний рівень життя при рівних інституціональних умовах [39, с. 169–250]. Це характерно для таких багатонаціональних країн, як, наприклад, Росія.

Можна стверджувати про "кричущу нерівність" і навіть припустити, що є критерій її оцінки. Наступні дії для її усунення відомі – необхідно створити інститути та інституційні механізми, і, здавалося б, що проблеми будуть вирішені. Проте все набагато складніше: різні народи, країни, різні люди, різний історичний соціальний, економічний та культурний контекст їх розвитку сформували різну ментальність та глибинну культуру, що визначає різне сприйняття свого стану і шляхів щодо змін. Це підтверджують дослідження з проблем бідності та шляхів її подолання Нобелівських лауреатів 2019 р. А. Банерджі, Е. Дуфло [40].

Яскравим прикладом є Африка. За деякими даними, загальний обсяг допомоги в середньому за рік за 2000–2020 рр. з різних джерел, яку отримує Африка (тільки у США допомогою Африці опікуються більше ніж півтори тисячі різних організацій та й ще державна USAid), складає близько 150 млрд дол. США [41]. Проте допомога ця не завжди є альтруїстичною, але все ж таки при такій допомозі Африка має бути розвиненим континентом. У 2019 р. у сфері надання гуманітарної допомоги ООН забезпечено мобілізацію та координацію міжнародної допомоги у розмірі 18 млрд дол. США в інтересах 117 млн осіб, які її потребують. Але таких у світі, за даними ООН, 1.3 млрд осіб, тобто близько 17 % населення планети (7.7 млрд у 2019 р.) [42, с. 11].

У контексті "моральності" економіки слід згадати концепцію соціальної відповідальності бізнесу. Гарна репутація компанії нині залежить не лише від її комерційних успіхів, адже на сьогодні висока якість товарів та послуг сприймається як буденність, але й від співпраці з суспільством. Соціальна відповідальність бізнесу – це не марна витрата коштів на благодичність, це формування соціального капіталу, довіри, що приносить зиск не тільки бізнесу, але й споживачу. До того ж, концепт соціальної відповідальності укріплює конкурентний потенціал компанії.

Адепти "моральності" економічного розвитку критикують теорію та практику неухильного економічного зростання. Наприклад, З. Бауман вважає, що він підриває моральні підвалини суспільства, перетворюючи його на суспільство споживачів [43]. Проте, по-перше, немає нічого поганого у зростанні споживання, а по-друге, економічне зростання з часом і поки що не у всіх країнах, приведе до нової якості життя – високих соціальних стандартів, але за умови достатнього економічного зростання та формування належного інституційного середовища. Тому доречно погодитися з тезою про те, що "економічна діяльність людини залишатиметься першорядною протягом усього ХХІ ст., на цій основі будуть утворюватися нові суспільні цінності, які отримуватимуть соціальне та духовне визнання, а не навпаки" [44, с. 14]. Звичайно, капіталізм буде еволюціонувати до соціально орієнтованого суспільства, і скандинавські країни тому приклад, але слід зауважити, що "не хлібом єдиними" живе людина тоді, коли у неї є цей хліб.

Висновки. Невизначеність – трансцендентальне поняття. Її неможливо відобразити у сутнісній формі в наших теоріях, а тим більше, у практиках, тому що ми її не те що не знаємо, але й не уявляємо.

Економічний процес є нелінійним та нерівноважним, а результат його ймовірнісний. Економічна поведінка людини в основному визначається формальними та неформальними інститутами, тому ми й говоримо про її обмежену раціональність. Доведено, що між неокласичним та біхевіористичним теоретичними концептами економічної поведінки людини є органічний зв'язок. Різниця підходів полягає у рівнях узагальнення об'єкта та предмета дослідження.

Щодо моральності економіки, то моральними мають бути економічні процеси, які формуються та спрямовуються людиною і мають відбиток її етичних норм. Морально-етичний контекст економічного процесу може бути врахований у моделях економічного процесу, але тільки як імператив "економічна справедливість", тому що його можливо трактувати як рівноважний стан за інтересами та цілями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мизес Л. Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории; пер. с англ. Челябинск: Социум, 2005. 877 с.
2. Роббинс Л. Предмет экономической науки. *THESIS*. 1993. Т. 1. Вып. 1. С. 10-23.
3. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений. М.: ГУ ВШЭ, 2010. 256 с.
4. Найт Ф. Н. Риск, неопределенность и прибыль. М.: Инфра-М, 2005. 360 с.
5. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой; пер. с англ. М.: Прогресс, 1986. 432 с.
6. Пригожин И. Определено ли будущее. Ижевск: ИКИ, 2005. 240 с.
7. Ласло Э. Век бифуркации. Постигание изменяющегося мира. *Путь*, 1995. С. 3-129.

8. Геєць В. М. Феномен нестабільності – виклик економічному розвитку. Київ: Академперіодика, 2020. 456 с.
9. Резнікова Н. В. Економічна незалежність країн в умовах глобальних трансформацій. Київ: Агар Медіа Груп, 2018. 460 с.
10. Шевченко Л. Стратегія організації в умовах обмежень, невизначеності та непередбачуваності. *Економічна теорія та право*. 2020. № 3. С. 8-27.
11. Блум Н. Изменчивость уровня неопределенности в экономике. *Вопросы экономики*. 2016. № 4. С. 30-55.
12. Миловидов В. Д. Симметрия заблуждений: Факторы неопределенности финансового рынка в условиях технологической революции: монография. М.: Магистр, 2019. 336 с.
13. Ролз Дж. Теория справедливости. М.: Изд-во ЛКИ, 2010. 536 с.
14. Сен А. Идея справедливости; пер. с англ. М.: Изд-во Института Гайдара; Фонд "Либеральная Миссия", 2016. 520 с.
15. Гергун А. В. Глобальна справедливість. Контрверза універсалізму та партикуляризму. Київ: Наукова думка, 2016. 213 с.
16. Левкулич В. В. Справедливість як соціокультурний феномен: монографія. Ужгород: Гельветика, 2018. 480 с.
17. Боулз С. Моральная экономика: почему хорошие стимулы не заменяют хороших граждан. М.: Изд-во Института Гайдара. 2017. 336 с.
18. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления; пер. с нем. М.: Республика, 1993. 447 с.
19. Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. М.: Новости, 1992. 304 с.
20. Деннет Д. Опасная идея Дарвина. Эволюция и смысл жизни; пер. с англ. М.: Новое литературное обозрение, 2020. 784 с.
21. Фергюсон Н. Восхождение денег. М.: Астрель: CORPUS, 2010. 431с.
22. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта. Соч. 2-е изд. Т. 8. С. 115-217.
23. Оцінка чисельності наявного населення України. URL:<https://buhgalter.com.ua/upload/news/2020/pdf>.
24. Лагутін В. Онтологічні та гносеологічні засади економічної науки XXI століття. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2020. № 2. С. 21-35. DOI: [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2020\(130\)02](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2020(130)02).
25. Роббинс Л. Природа и значение экономической науки. В кн.: *Философия экономики*. Антология; пер. с англ. М.: Из-во Института Гайдара, 2012. С. 93-123.
26. Капелюшников Р. Поведенческая экономика и "новый" патернализм. *Вопросы экономики*. 2013. № 9. С. 66-90.
27. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики; пер. с англ. М.: ИРИСЭН, 2006. 644 с.
28. Найт Ф. Экономика и человеческая деятельность. В кн.: *Философия экономики*. Антология; под ред. Д. Хаусмана; пер. с англ. М.: Иститут Гайдара, 2012. С. 26-133.
29. Кларк Г. Прощай, нищета! Краткая экономическая история мира; пер. с англ. Н. Эдельмана. М.: Изд-во Института Гайдара. 2012. 544 с.
30. Харрис С. Свобода воли, которой не существует; пер. с англ. М.: Альпина Диджитал, 2012. 112 с.
31. Талер Р., Санстейн К. Nudge. Архитектура выбора; пер. с англ. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2018. 240 с.

32. Клейнер Г. Нанoeкономика. *Вопросы экономики*. 2004. №12. С.70-93.
33. Всемирный доклад о счастье 2020. URL: <https://theworldonly.org/indeks-schastyu-2020>.
34. 2020 Legatum Prosperity Index. URL: <https://li.com/reports/2020-prosperity-index>.
35. Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность. М.: Катаксия, 1993. 240 с.
36. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1994–2018 рр. Таблиці. Інститут соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf>.
37. Онищенко В. Справедливість у міжнародних економічних відносинах. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2019. № 4. С.17-33. DOI: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019\(105\)02](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2019(105)02).
38. Фелпс Э. Распределительная справедливость. URL: https://lib.sale/ekonomicheskaya-teoriya_700/raspredelitel'naya-spravedlivostedmund-felpsdist.html.
39. Харрисон Л. Распределительная справедливость. М.: Новое изд-во, 2008. 300 с.
40. Банерджи А., Дуфло Е. Економіка бідності. Як звільнити світ від бідності; пер. з англ. Київ: Наш формат, 2018. 342 с.
41. Сигов Ю. Кто и зачем помогает Африке. URL: https://www.ng.ru/dipkurer/2020-06-28/10_7896_africa.html.
42. Доклад Генерального секретаря о работе Организации (А/75/1, семьдесят пятая сессия). Издание Организации Объединенных Наций. New York, New York 10017, United States of America, 2020. 148 с.
43. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства; пер. з англ. І. Андрущенко; за наук. ред. М. Винницького. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. 109 с.
44. Мазаракі А., Лагутін В. Перспективи методологічних змін в економічній теорії ХХІ ст. *Економічна теорія*. 2020. № 1. С. 5-18. DOI: <https://doi.org/10.15407/etet2020.01.005>.

Стаття надійшла до редакції 26.11.2020.

Onishchenko V. The nature of the economic process.

Background. Today there are questions that need to be answered, namely: what is the "uncertainty" in the discourse of economic theory and how to take it into account in our economic strategies and processes; how moral and ethical norms can affect our understanding and practice of formation and implementation of economic processes.

Analysis of recent researches and publications. The studies of D. North, F. Knight, I. Prigozhin, and E. Laslo are devoted to the problem of uncertainty of economic processes, in which uncertainty is considered in the ontological aspect. Fundamental studies of moral and ethical norms of economic development were carried out by S. Bowles, J. Rawls and A. Sen etc.

The **aim** of the article is to clarify the causal and axiological contexts of the economic process.

Materials and methods. The works of native and foreign specialists were the materials of the research. General scientific research methods such as historical, analysis, synthesis and abstraction have been used in the article.

Results. Uncertainty is inherent in a market economy and its processes. It is argued that the economic process is nonlinear, its outcome is probabilistic, and may be uncertain.

Human economic behaviour is mainly determined by institutions, especially within the economic process. It is proved that there is an organic connection between neoclassical

and behavioural theoretical concepts of human economic behaviour. The difference in approaches lies in the levels of generalization of the object and subject of research.

The moral and ethical context of the economic process can be taken into account in the models of the economic process, but only as an imperative of "economic justice". The algorithm of finding a "fair solution" involves the approximation of the state of coordination of interests to equilibrium.

Conclusion. It is necessary to continue researching the problems of causality of the economic process, which will contribute to the validity of forecasts. The moral and ethical context of the economic process requires expansion of the concept of its effectiveness and the development of modeling methods.

Keywords: economic process, evolution, intentionality, uncertainty, institutions, economic behaviour, moral and ethical content, justice.

REFERENCES

1. Myzes, L. (2005). *Chelovecheskaja dejatel'nost': Traktat po ekonomycheskoj teoryi [Human Action: A Treatise on Economics]*. Cheljabynsk: Socyum [in Russian].
2. Robbins, L. (1993). Predmet ekonomycheskoj nauky [The Subject-Matter of Economics] *THESIS*. Is. 1. Vol. 1, 10-23[in Russian].
3. Nort, D. (2010). *Ponimanie protsessa ekonomicheskikh izmenenii [Understanding the Process of Economic Change]*. Moscow: GÝ VShE [in Russian].
4. Knight, F. H. (2005). *Rysk, neopredelennost' y prybyl' [Risk, Uncertainty, and Profit]*. Moscow: Ynfra-M [in Russian].
5. Prigojin, I., & Stengers, I. (1986). *Poriadok iz haosa: Novyi dialog cheloveka s prirodoy [Order Out of Chaos: A New Dialogue between Man and Nature]*. (Trans). Moscow: Progress [in Russian].
6. Prygozhyn, Y. (2005). *Opredeleno ly buduschee [Has the Future Determined?]*. Yzhevsk: YKY [in Russian].
7. Laslo, E. (1995). Vek byfurkacyy. Postyzhenye yzmenjajushegosja myra [Century bifurcation: comprehension of the changing world]. *Put' – Way*, 3,129 [in Russian].
8. Geets, V. M. (2020). *Fenomen nestabilnosti – viklik ekonomichnomý rozvitký [Instability phenomenon is a challenge to economic development]*. Kyiv: Akadempriodika [in Ukrainian].
9. Reznikova, N. V. (2018). *Ekonomichna nezalejnist kraïn v ýmovah globalnih transformatsii [Economic independence of countries in the context of global transformations]*. Kyiv: Agar Media Grýp [in Ukrainian].
10. Shevchenko, L. (2020). *Strategiia organizatsii v ýmovah obmejen, nevznachenosti ta neperedbachývanosti [The strategy of the organization in the context of limitations, uncertainty and unpredictability]*. *Ekonomichna teoriia ta pravo – Economic Theory and Law*, 3, 8-27 [in Ukrainian].
11. Blým, N. (2016). *Izmenchivost ýrovnia neopredelennosti v ekonomike [Variability of the uncertainty level in the economy]*. *Voprosy ekonomiki – Economic Issues*, 4, 30-55 [in Russian].
12. Milovidov, V. D. (2019). *Simmetriia zablýjdenii: Faktory neopredelennosti finansovogo rynku v ýsloviiah tehnologicheskoi revoliýtsii [Symmetry of Fallacies: Factors of Financial Market Uncertainty in a Technological Revolution]*. Moscow: Magistr [in Russian].
13. Rolz, Dzh. (2010). *Teoryja spravedlyvosty [A Theory of Justice]*. Moscow: Yzd-vo LKY [in Russian].
14. Sen, A. (2016). *Ydeja spravedlyvosty [The Idea of Justice]*. (Trans). Moscow: Yzd-vo Ynstytuta Gajdara; Fond "Lyberal'naja Myssyja" [in Russian].
15. Gergýn, A. V. (2016). *Globalna spravedlivist. Kontroverza ýniversalizmý ta partiky-liarizmý [Global Justice. The Controversy of Universalism and Particularism]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

16. Levkýlich, V. V. (2018). *Spravedlivist iak sotsiokýltyrni fenomen [Justice as a Socio-cultural Phenomenon]*. Ýjgorod: Gelvetika [in Ukrainian].
17. Boulz, S. (2017). *Moral'naja ekonomyka: pochemu horoshye stymuly ne zamenjajut horoshyh grazhdan [Moral Economy: Why Good Incentives Do Not Replace Good Citizens]*. Moscow: Yzd-vo Ynстыtuta Gajdara [in Russian].
18. Hajdegger, M. (1993). *Vremja y bytje: Stat'y y vystuplenija [Time and Being: Articles and Speeches]*. (Trans). Moscow: Respublyka [in Russian].
19. Hajek, F. A. (1992). *Pagubnaja samonadejannost' [Destructive Arrogance]*. Moscow: Novosty [in Russian].
20. Dennet, D. (2020). *Opasnaja ydeja Darvyna. Evoljucyja y smysl zhyzny [Darwin's Dangerous Idea. Evolution and the Meaning of Life]*. (Trans). Moscow: Novoe lyteraturnoe obozrenye [in Russian].
21. Fergjusun, N. (2010). *Voshozhdenye deneg [The Ascent of Money]*. Moscow: Astrel': CORPUS [in Russian].
22. Marks, K. *Vosemnadcatoe brjumera Luy Bonaparta [Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte]*. 2 ed. Vol. 8, 115-217[in Russian].
23. Otsinka chiselnosti naiavnogo naselennia Ýkraïni [Estimation of the current population of Ukraine]. *buhgalter.com.ua*. Retrieved from <https://buhgalter.com.ua/upload/news/2020/pdf> [in Ukrainian].
24. Lagutin, V. (2020). Ontologichni ta gnoseologichni zasady ekonomichnoji nauky XXI stolittja [Ontological and Epistemological Principles of Economics of the XXI Century]. *Visnyk KNTEU – Herald of Kyiv National University of Trade and Economics*, 2, 21-35 [in Ukrainian].
25. Robbyns, L. (2012). Pryroda y znachenye jekonomycheskoj nauky. V kn.: Fylosofyja jekonomyky. Antologyja [The Nature and Significance of Economic Science. In the book: *The Philosophy of Economics: An Anthology*]. (Trans). Moscow: Yz-vo Ynстыtuta Gajdara [in Russian].
26. Kapeljushnykov, R. (2013). Povedencheskaja ekonomyka y "novyj" paternalizm [Behavioral Economics and New Paternalism]. *Voprosy ekonomyky – Economic Issues*, 9, 66-90 [in Russian].
27. Hajek, F. (2006). *Pravo, zakonodatel'stvo y svoboda: Sovremennoe ponymanje lyberal'nyh princypov spravedlyvosti y polityky [Law, Legislation and Liberty: A new statement of the liberal principles of justice and politics]*. (Trans). Moscow: YRYSEN [in Russian].
28. Najt, F. (2012). *Ekonomyka y chelovecheskaja. V kn.: Fylosofyja ekonomyky. Antologyja [Economy and human activity. In the book: The Philosophy of Economics: An Anthology]*. D. Hausman (Ed). (Trans). Moscow: Ystytut Gajdara [in Russian].
29. Klark, G. (2012). *Proschaj, nyscheta! Kratkaja ekonomycheskaja ystoryja myra [A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World]*. N. Edel'man (Trans). Moscow: Yzd-vo Ynmtytuta Gajdara [in Russian].
30. Harrys, S. (2012). *Svoboda voly, kotoroj ne suschestvuet [Free Will]*. (Trans). Moscow: Al'pyna Dydzhytal [in Russian].
31. Taler, R., & Sanstejn, K. Nudge (2018). *Arhytektura vybora [Selection Architecture]* (Trans). Moscow: Mann, Yvanov y Ferber [in Russian].
32. Klejner, G. (2004). Nanoekonomyka [Nanoeconomics]. *Voprosy ekonomyky – Economic Issues*, 12, 70-93 [in Russian].
33. Vsemyrnyj doklad o schast'e (2020) [World Happiness Report]. Retrieved from https://theworldonly.org/indeks-schastya-2020_ [in Russian].
34. 2020 Legatum Prosperity Index. *li.com*. Retrieved from <https://li.com/reports/2020-prosperity-index> [in English].
35. Myzes, L. (1993). *Bjurokratyja. Zaplanyrovannyj haos. Antykapytalystycheskaja mental'nost' [Bureaucracy. Planned chaos. The Anti-Capitalist Mentality]*. Moscow: Katalaksyja [in Russian].
36. Rezul'taty nacional'nyh schorichnyh monitoryngovyh opytuvan' 1994-2018 rr. Tablyci. Instytut sociologiji NAN Ukrajiny [Results of national annual monitoring surveys

- 1994–2018 Tables. Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine]. Retrieved from <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2018.pdf> [in Ukrainian].
37. Onyschenko, V. (2019). Spravedlyvist' u mizhnarodnyh ekonomichnyh vidnosynah [Justice in international economic relations]. *Zovnishnja torgivlja: ekonomika, finansy, pravo – Foreign trade: economics, finance, law*, 4, 17-33 [in Ukrainian].
 38. Felps, E. *Raspreditelnaia spravedlivost [Distributive Justice]*. *lib.sale*. Retrieved from https://lib.sale/ekonomicheskaya-teoriya_700/raspreditelnaya-spravedlivostedmund-felpsdist.html [in Russian].
 39. Harryson, L. (2008). *Kto процветает? Как культурные ценности способствуют успеху в экономике и политике [Who Prospers? How Cultural Values Shape Economic and Political Success]*. Moscow: Novoe yzd-vo [in Russian].
 40. Banerdzhi, A., & Duflo, E. (2018). *Ekonomika bidnosti. Jak zvil'nyty svit vid bidnosti [Poor economics]*. (Trans). Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
 41. Sygov, Ju. *Kto y zACHEM pomogaet Afryke [Who helps Africa and why]*. www.ng.ru. Retrieved from https://www.ng.ru/dipkurer/2020-06-28/10_7896_africa.html [in Russian].
 42. Doklad General'nogo sekretarja o rabote Organyzacyy (A/75/1, sem'desjat pjataja sessyja). Yzdanye Organyzacyy Ob'edynennyh Nacyj [Report of the Secretary-General on the work of the Organization (A / 75/1, seventy-fifth session). United Nations Publication]. New York, New York 10017, United States of America (2020) [in English].
 43. Bauman, Z. (2008). *Globalizacija. Naslidky dlja ljudyny i suspil'stva [Globalization. The Human and Society Consequences]*. I. Andruschenko (Trans); M. Vynnyk'kiy (Ed). Kyiv: Kyjevo-Mogylyjans'ka akademija [in Ukrainian].
 44. Mazaraki, A. & Lagutin, V. (2020). Perspektivyvny metodologichnyh zmin v ekonomichnij teoriji XXI st. [Prospects for methodological changes in economic theory of the XXI century]. *Ekonomichna teorija – Economic theory*, 1, 5-18 [in Ukrainian].

UDC 343.72

JEL Classification: F52 H83

DOI: [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021\(135\)03](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021(135)03)**NEZHYVA Mariia,**

PhD in Economics, Associate Professor
of the Department of Financial Analysis and Audit
Kyiv National University
of Trade and Economics
Ukraine, 02156, Kyiv, 19, Kyoto str.

E-mail: m.nezhyva@knute.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-3008-5338

MYSIUK Viktoriia,

PhD in Economics, senior lecturer
of the Department of Financial Analysis and Audit
Kyiv National University
of Trade and Economics
Ukraine, 02156, Kyiv, 19, Kyoto str.

E-mail: mysuk091@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-8931-733

ASP STRUCTURE: PREVENTION OF ECONOMIC FRAUD

Measures to detect fraud and fraudsters have been developed in the article, including the definition of common "red flags" for a person who commits typical and accidental abuse. The main organizational control structures used to prevent fraud are identified. Evidence was analyzed in both paper and electronic formats, including big data, to form a classification of fraudsters and fraudulent activities. Possible solutions for effective fraud management and its prevention within the company by the help of ASP approach were developed.

Keywords: fraud, economic fraud, fraudster, bribery, forensic, ASP, ACFE.

Background. An important element of stability and efficiency of financial and economic activity of enterprises is their economic security in an open economy. In the course of financial and economic activities, very often companies are faced with various types of fraud, including: financial fraud, employee misconduct, fraud and other risks that diminish the financial result. According to the Prosecutor General's Office of Ukraine, the number of criminal offenses in the financial and credit sector (banking, foreign trade, privatization) committed by organized criminal groups, the pre-trial investigation of which in 2018 amounted to 175 measures [1]. It is often not enough to use standard audit techniques to identify the risk nature, as fraud is often a pre-planned and thought-out process that is accompanied by inventive measures to cover it.

In the case of an improper control system, all of the above features can create the basis for various types of fraud, in particular, allowing employees to distort data when displaying business transactions and reporting. Therefore, there is a need to introduce new techniques to detect fraud within the enterprise, and to strengthen the system for detecting and ending financial crimes by counterparties. Today, organizations, in addition to standard auditing methods, need to use alternative business protection methods, which include a forensic or forensic-audit.

Analysis of recent researches and publications. Financial investigations are the subject of research by many scientists such as K. Nazarova, O. Zarembo, A. Kovbel, R. Deb, A. Shelupanov and A. Smolina, A. Enofe [2–9]

and others. For example, V. Suits et al. [10] investigated the theoretical basics of forensics, the nature and types of fraud, the stages and basics of the technique of forensics, its basic methods, as well as practical issues of its conduct. M. Dubinina et al. [11] pay attention to theoretical and organizational and methodological principles of forensic audit development in Ukraine. M. Horodylov et al. [12] considered the concept of "forensic" in order to introduce the term into scientific circulation and to properly understand its meaning. G. Solomina [13] substantiates the ways of using and implementing the services of forensics in ensuring the economic activity of the enterprise, determining the priorities of the targeted areas of financial investigations. Particularly, researches of state financial audit with an opportunity to transform it into forensic were examined by R. Deb [14], who allocated corruption risks of accounting and essential influence on the process of state audit. A. Semenets [15] proposes to introduce into the accounting theory the concept of "forensic audit", which should be understood as the process of studying company's reporting and economic operations in order to develop measures to respond, manage and prevent fraud on the basis of expert judgement. A. Enofe et al. [9] examined the impact of forensic audit on corporate fraud. At the same time, market development is constantly generating new demands for research, and therefore the recommendations previously developed by the scientists need to be improved and adapted to current market changes.

The **aim** of the article is to study the trends of economic fraud in the world and to establish methods for preventing and minimizing the risks of fraud in the enterprise.

Materials and methods. The research was carried out using the following methods: monographic – to generalize the theoretical and methodological foundations of the formation of costs for marketing communications of enterprises; analysis and synthesis, induction and deduction – to pose the problem of research, detailing and clarification of its subject); system analysis – to clarify the essence of concepts; classification-analytical – for the classification of costs; graphic – for visual and schematic representation of theoretical and practical results of research and questionnaires. The information base of the study is monographic literature, regulations of Ukraine, materials of periodicals, as well as information from the Internet.

Results. Cybersecurity incidents have begun to occur more frequently and are regularly covered by news headlines, which is of increasing concern to consumers and business executives. Despite the close attention that has been drawn in recent years, it is still difficult for most organizations around the world to grasp and manage emerging cyber risks in an increasingly complex digital environment. Recognizing that the digital environment is becoming more complex every day and our dependence on data and networking is growing, the development of cyber-resilience, a large-scale, devastating, cascading event, has never been so important. Despite the growing awareness and publicity of the events and consequences of cyberattacks,

many companies are still unprepared for real threats. If the world does not create a real effective cyber defense system, as early as 2021, the business could suffer \$ 6 trillion in cyberattacks [16].

Achieving higher levels of cyber resilience within individual businesses or across society requires greater effort to identify and manage new risks in current technologies. Organizations need the proper guidance and procedures for implementing information security measures that need digital progress. When conducting digital transformation, particular attention should be paid to protecting the technologies and processes being implemented, and in some cases incorporating cybersecurity transformation.

Over the past two years, 48 % of Ukrainian organizations have suffered from economic crime and fraud, including through modern information technology. Bribery and corruption (73 %) are the leaders among economic crimes that have been plagued by organizations over the past two years. The top 5 also include: property misappropriation (46 %), procurement fraud (33 %), personnel management fraud (33 %) and cybercrime (31 %). Ukrainian respondents expect bribery and corruption to be the most significant economic crime for their organizations in the next two years [17].

Forensic service is a relatively new phenomenon even in the countries with developed market economies. The first consulting and audit firms to provide such a service have appeared in Ukraine relatively recently. Forensic cannot be equated with the common concept of "audit" in our country, because this service is much broader than audit. Forensic involves the involvement of specialists in various specialties, which help the company to resolve conflict situations related to fraud. Forensic is often described as a financial investigation. An essential part of the forensics service is corporate intelligence and computer investigations.

There are different views on the essence of forensics. Domestic experts believe that forensics is the detection and reduction of fraud risks, illegal actions and unethical behavior in the field of economic activity. Moreover, financial losses resulting from misappropriation of assets that are unfavorable to the company's purchases and sales, as well as other financial abuses – by contractors, management or employees that have a direct negative impact on the entity's income and expenses. At the corporate level, financial investigations have a clear purpose to detect fraud among both contractors and employees of the organization, as they can cause significant financial losses, damage the company's reputation and violate the entity's economic security. Many Western firms, among other things, audit computer systems and provide information security during financial investigations.

Financial investigations can be conducted by both authorized public bodies and private organizations. In other words, the subjects of financial investigations are both representatives of public authorities and subjects of the private sector of the economy, in particular consulting companies.

Financial investigations are extremely complex type of research. *Firstly*, their implementation requires many years of experience in the financial sector. *Secondly*, no agency is able to capture on its own the wide range of information needed to track all financial transactions. *Thirdly*, the scale, diversity and variability of the financial sector complicate financial investigations. The subject of financial investigations as a special type of analysis is the financial component of criminal activity. It is the study of the financial component on the basis of appropriate methodology, technology and organization of work can significantly help investigators in identifying and investigating virtually any crime related to the movement of financial resources and traces in the form of financial information.

Taking into account the complexity, dynamism and great variety of manifestations of financial fraud, among a number of reasons that lead to its existence, it is appropriate to distinguish the following main groups:

economic reasons: rapid growth of financial transactions in today's globalized world; extremely high incomes of financial fraudsters compared to much smaller probable financial penalties; the presence of personal financial problems and low living standards of a large part of the population; the disappearance of borders for free movement of money, goods and services that provoke the growth of transnational financial crime;

reasons of moral and psychological nature: desire for quick profit; lack of respect for the owner and someone's property; low level of financial literacy of persons who are primarily targeted by fraud; psychological propensity of individuals to risky actions and various scams;

reasons of regulatory nature: imperfection of domestic legislation to combat financial fraud; lack of a clear list of transactions directly related to the probable fraudulent misappropriation of funds; low probability and insignificant penalties for fraud;

reasons of infrastructural and organizational nature: increase in the volume of out-of-person contactless transactions, online trade, online auctions, etc.;

reasons of institutional nature: reducing the confidentiality of personal data; rapid development of technologies used by cybercriminals; lack of proper organization of the fight against financial fraud by the authorities and the imperfection of their personnel policy; high level of latency of fraudulent crimes; a small percentage of disclosed registered crimes related to financial fraud (on average, law enforcement officers disclose every fifth crime); lack of preventive measures and effective control over the spread of fraudulent schemes; lack of transparent information for ordinary citizens about the activities of financial institutions in Ukraine and possible manifestations of fraud in financial market, etc.).

Forensic is also defined as an independent economic investigation, which is usually conducted in the interests of company owners. Economic investigation allows to determine the amount of damages at the conclusion of the contract or violation of its terms, in case of non-performance of warranty

obligations. It is used to prevent possible disputes, to assess insolvency risks, bankruptcy and reorganization, to assess the business as a whole. Corporate fraud is widespread in modern business, the forms and motivations of which have different consequences for the company's activities.

An important area of activity in the provision of forensic services is computer investigations. The so-called IT forensics is "data analysis in electronic form, including analysis of e-mail and documents, including deleted letters and files on hard drives, mail and file servers, automation of the comparison of large amounts of corporate data, digital evidence and providing data to the court. Summarizing the above definitions, we can draw the following conclusions. In general, the term "forensic" is used to describe the independent initiative to investigate, examine, analyze, assess, resolve situations and develop procedures to combat fraud, corruption, commercial bribery, withdrawal and misappropriation of funds and other assets, illegal actions, assessment of contractual activities, settlement of differences between the parties on financial and business issues. Such activities can be initiated by the owners or the company's board of directors.

Also, the term "forensic" is an activity to provide services on financial, economic, legal, commercial and other issues that involve significant economic risks, or to identify actions of employees or organizations that do not comply with laws, regulations, standards, principles.

There is an opinion that "forensic" is a set of independent initiative services provided by audit, consulting and specialized companies for owners, board of directors of companies of various organizational and legal forms. These services include the following *works*:

- financial investigations;
- fraud risk management;
- corporate (business) intelligence;
- extrajudicial, pre-trial expertise, as well as assistance in court proceedings;
- investigation of fraud using information technology;
- counteraction to legalization of illegal income;
- protection of intellectual property;
- verification of contractual obligations and reliability of business partners;
- prevention of financial and reputational damage;
- checking messages on the hotline;
- detection and analysis of hidden commercial risks;
- settlement of differences between the parties to the conflict on financial and business issues;
- development of procedures aimed at combating fraud, corruption, withdrawal of funds, misappropriation of assets;
- compliance investigation;
- financial examination of documents.

In practice, forensics includes other services related to the prevention of various thefts, fraud, as well as the collection of evidence on the facts that have already occurred.

Representatives of various specialties take part in activity in the field of forensics: accountants, auditors, experts in financial investigations, experts in the field of information technologies (project managers, experts in the organization of processes, software developers, database administrators), lawyers, security specialists, journalists, political scientists, specialists in the field of structural analysis and mathematical modeling.

Substantiating the *interdisciplinary nature of financial research*, they include the following aspects:

economic – detection and study of the economic mechanism of violations; assessment of the damage caused by a specific violation; development of recommendations to eliminate the economic causes of violations;

legal – qualification of a specific violation; study of legislation to avoid liability for violations, development of recommendations for their elimination;

forensic – the process of collecting, consolidating and studying materials (evidence of violation); methodology and methods of collecting, consolidating and studying materials (evidence of violation);

criminological and psychological – identification of psychological characteristics of persons who have committed violations in the financial sphere; measures to prevent violations in the financial sector.

This comprehensive approach is more in line with the subject of financial investigations – the use of knowledge of criminology, accounting, financial control, analysis, audit in combating crime.

The possibility of financial fraud is primarily due to the favorable conditions for fraud, the possibility of access to available financial resources, inadequate corporate culture and weak control (or lack thereof) over the actions of a potential fraudster.

The motivation of fraudulent actions can be due to the presence of certain financial problems in such a person (difficult financial situation and the need to improve it, propensity to risky and risky acts) and external pressure from others, lack of strict financial control over the activities of potential fraudsters and the probability of obtaining very high incomes by financial fraudsters.

Rational justification of potential fraud involves justifying a person's wrongdoing ("no one will notice it", "it will not hurt anyone", "it is less evil", "others do it too", etc.). But the rationality also lies in the fact that fraud is often committed by people who are prepared and competent, morally consistent with such an act. Such individuals are endowed with sufficient experience, intelligence, cunning and flexibility, understanding the sequence of their actions and predict the appropriate reaction of the enemy, they use any weaknesses in the organization for their own purposes.

It should be emphasized that the last component (justification of fraud) is the most problematic in terms of fraud prevention, as it largely contains (and difficult to control from the outside) moral and ethical component.

Thousands of businesses are affected by fraud around the world everyday. Fraud examination and forensic accounting provide tools and techniques for preventing, deterring, detecting, investigating and remediating bad acts grounded in financial gain.

According to the Association of Certified Fraud Examiners (ACFE), "average losses from fraud are about 5 % of total gross domestic product or GDP. When that 5 % is applied to actual economic production, total losses from fraud may be as high as 3.5 trillion worldwide. In the United States losses have a trillion dollars total" [18]. Based on ACFE reporting, we can distinguish *three popular fraud categories (figure 1)*.

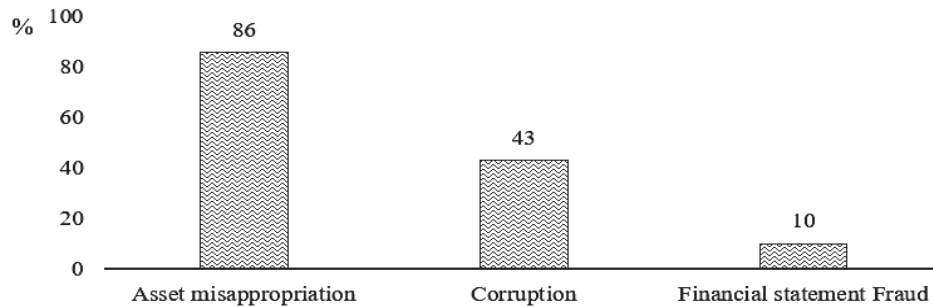

Figure 1. How is occupational fraud committed?

Source: [18].

Depending on each company fraud investigation process, we can distinguish them into *different groups*: which do not care about fraud investigation, which have a really well developed anti-fraud system, which know about fraud cases and do not want to have any measures to uncover them. Companies' management knows about fraud status (*figure 2*).

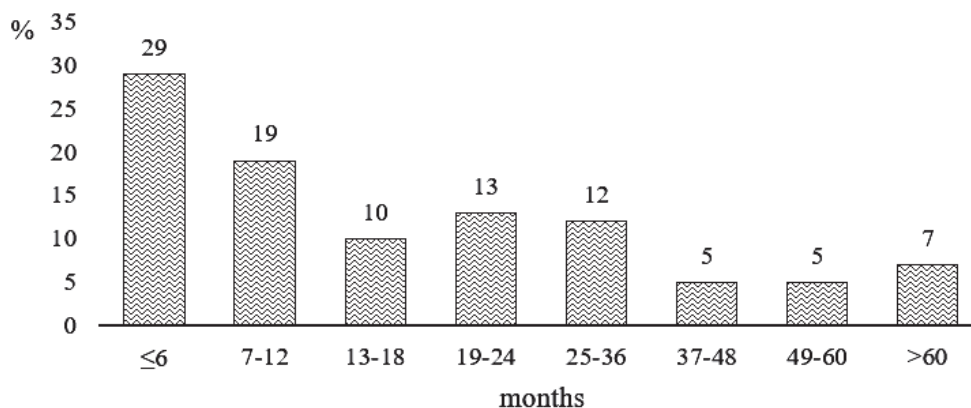

Figure 2. What is a fraud duration in Your company?

Source: [18].

Such fraud duration dynamic has negative impact on strategic goals of company and indicates that in most cases there are windows for financial controls improvement and other measures usage to prevent fraud in a company. That means that management of such companies also is involved in such fraud schemes.

The level of company involvement to economic fraud detection can identify its group in ASP (Anonymous, Suspects and Prospects framework) and identify measures how to improve quality of internal controls to have

reliable system of fraud prevention. Below are descriptions of each segment of ASP framework (groups of companies) and which vectors of improvement should be considered by each company (*table 1*).

Table 1

ASP framework to detect and overcome a fraud

Indicator	Description
Anonymous (aspirational companies)	Wide range of companies which could be affected by economic fraud, but they do not care about that yet.
Suspects (aware companies)	There companies that know about fraud in companies, try to organize some measures but do not control its effectiveness to be aware that it works well.
Prospects (engaged companies)	There companies which have well organized system of internal control, prevention measures for fraud detection, always control effectiveness measures and ways to overcome fraud. These companies have already faced economic fraud, know the profile of fraudster and have internal forensic specialist.

Source: developed by the authors.

Companies from Anonymous group should consider using some internal controls politics. After fraud detection in such company will be transferred to Suspects group, where the company considers organizing some other measures but does not control its effectiveness to be aware that it really works well. In case the level and frequency of fraud detection by sophisticated measures will growth, company considers extending the system and quality of fraud prevention. After such changes company will be considered in Prospects group that cares about fraud detection and prevention in high level.

Due to the results of the survey, a significant fraud committed by employees (from 28 % in 2016 to 56 % in 2018) has increased in Ukrainian entities, among which the proportion of fraud committed by senior management has also significantly increased (from 27 % in 2016 to 55 % in 2018) [19].

Due to the fact, that fraud is the long-lasting process in a company, some internal techniques should be used to prevent it. The most effective measure to minimize fraud losses is to use some tests (*table 2*).

Table 2

List of anti-fraud tests to prevent it in a company

Question block	Test discription
Does a company provide some training for staff to clarify how to prevent fraud?	<ul style="list-style-type: none"> • Do all employees know what fraud means? • Do all employees know how fraud affects on a company’s results and corporate culture? • Do all employees know what to do when they identify fraud? • Has a company any anti-fraud policy? Do all employees know how it works?
Does a company have some preventional measures known by employees?	<ul style="list-style-type: none"> • Will fraudster be punished or can commit fraud one more time? • Is there unexpected audit in a company? • Are there any analytical methods used in a company to detect a fraud? • Do all business processes correspond to agreed internal company policy?

End of the table 2

Question block	Test discription
Does a company have agreed fraud reporting process?	<ul style="list-style-type: none"> • Do the employees know how to communicate about potential fraud? • How many channels have staff for fraud reporting and are they easy accessible? • Can staff trust these reporting channels? • Does preventional fraud mechanism cover only internal process or cooperation with vendors as well?
Is company's management honest?	<ul style="list-style-type: none"> • Do the employees have possibility to avaluate management honesty? • Are all business goals clearly clarified to staff? • Does a company use fraud commitment as an indicator to staff and management evaluation? • Does the board of directors evaluate and control fraud in a company?
Does a company have a regular fraud risk assessment?	<ul style="list-style-type: none"> • Does a company have risk assessment plan? • Doesa a company have risk assessment check-list?
Does a company have some standard anti-fraud procedures?	<ul style="list-style-type: none"> • Segregation of duties • Identification of persons • Job rotations • Regular planned in advance vacations
Does a company have internal control system or internal auditor which provides regular auditing?	<ul style="list-style-type: none"> • Does company have internal auditor? • Does company have internal audit schedule?
Does a company have employee support programs?	Such program is required in case an employee suffers from some preasure (finansial, psyhical, personal) and that preasure can negatively affect the company. The employees should know they can discuss it any time with the company support team
Does a company have open-door policy allowing staff to share any pressures faced at work (may be anonimus assessment of personnel)?	The employee should feel free to share any information with the management or special responsible person from support team about any evidence referred to fraud commitment in the company. It should be personal talk or anonimus letter

Source: developed by the authors.

Such anti-fraud check list allows the company to clarify the level of internal anti-fraud policy development. Answering the question, you will clarify whether your company is suffered from fraud or you will find such "red flags" which should be controlled. It also allows to optimize anti-fraud preveventional measures to protect the company in the future.

Conclusion. Fraud is a major problem that should be constantly monitored in the company in fast-growing business environment today. Fraud has a negative impact on business processes because the company irreversibly loses part of the revenue from the sale of its services. Ongoing fraud risk evaluation and its prevention is necessary part of any management level. The main status and trends of economic fraud in the world and Ukraine have been analyzed in this atricle. Methods of preventing and minimizing the risks of fraud in a company have been developed in this paper since fraud level in Ukrainian businesses is high.

To prevent the fraud, each company can use short check-list of anti-fraud tests, which have been developed in the article. Such implementation allows companies to minimize fraud risk and business losses. Fraud usually has long-lasting duration and all anti-fraud controls should be performed on regular base, it must have anti-risk procedures that are willing to build anti-fraud culture.

All companies suffer from fraud and they can be divided into three groups depending on the level of their involvement in fraud struggle. Company should consider exact measures to fraud prevention in each group due to ASP framework.

REFERENCES

1. Sujc, V. P., & Anushevskij, I. I. (2014). Forenzik: metody i metodika finansovogo rassledovanija [Forensic: methods and techniques of financial investigation]. *Audit I finansovyj analiz – Audit and financial analysis*, 6, 215-227 [in Russian].
2. Nazarova, K. O., Zarembo, O. O., Kopotienko, T. Yu., & Misiuk, V. O. (2018). Internal control system: SOX-requirements approach to assessment. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*, 185-192. Retrieved from <http://fk.d.org.ua/article/view/154190> [in English].
3. Kovbel' A. (2019). Hroniki auditora. Forenzik – iskusstvo rassledovanija ljudej i deneg [Auditor's chronicle. Forensic is the art of investigating people and money]. Kiev [in Russian].
4. Kovbel', A. Forenzik – A-B-C [Forensic – A-B-C]. *blog.liga.net*. Retrieved from <https://blog.liga.net/user/a.kovbel/article/35985> [in Russian].
5. Kovbel', A. Forenzik – unikal'nyj mul'tizadachnyj instrument v rukah sobstvennika [Forensic is a unique multitasking tool in the hands of the owner]. *blog.liga.net*. Retrieved from <https://blog.liga.net/user/a.kovbel/article/35532> [in Russian].
6. Kovbel', A. Forenzik: prakticheskie kejsy frodov i metody ih minimizacii [Forensic: practical cases of fraud and methods of their minimization]. *blog.liga.net*. Retrieved from <https://blog.liga.net/user/a.kovbel/article/38068> [in Russian].
7. Deb, R. (2018). Financial Audit or Forensic Audit? Government Sector Panorama. *Indian Journal of Corporate Governance*, 11, 135-158 [in English].
8. Shelupanov, A. A., Smolina, A. R. (2020). Forenzika. Teorija i praktika rassledovanija kiberprestuplenij [Forensic. Theory and practice of cybercrime investigation]. Moscow: Gorjachaja linija – Telekom [in Russian].
9. Enofe, A., Omagbon, P., Ehigiator, F. (2015). Forensic Audit and Corporate Fraud. *IARD International Journal of Economics and Business Management*, 1, 8, 55-64 [in English].
10. Sujc, V. P., & Anushevskij, I. I. (2014). Forenzik: metody i metodika finansovogo rassledovanija [Forensic: methods and techniques of financial investigation]. *Audit I finansovyj analiz – Audit and financial analysis*, 6, 215-227 [in Russian].
11. Dubinina, M., Ksonzhyk, I., & Syrtseva, S. (2018). Forensic accounting: the essence and prospects of development in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. (Vol. 4), 1, 131-138 [in English].
12. Gorodilov, M. A., & Shkljaeva, N. A. (2018). Forenzik v ramkah jekspertno-analitičeskoj i auditorskoj dejatel'nosti: teoreticheskoe issledovanie ponjatija. [Forensic in the framework of expert-analytical and auditing activities: theoretical study of the concept]. *Uchet. Analiz. Audit – Accounting. Analysis. Audit*. (Vol. 5), 2, 72-78 [in Russian].

13. Solomina, G. V. (2018). Forenzik – instrument finansovogo rozsliduvannja dijtal'nosti pidprijemstva [Forensic is a tool for financial investigation of the enterprise]. *Naukovyj visnyk Mukachivs'kogo derzhavnogo universytetu – Scientific Bulletin of Mukachevo State University*. Ekonomika. Issue 2(10), 144-149 [in Ukrainian].
14. Deb, R. (2018). Financial Audit or Forensic Audit? Government Sector Panorama. *Indian Journal of Corporate Governance*, 11, 135-158 [in English].
15. Semeneč, A. (2019). Forenzik audyt jak efektyvnyj zasib antykryzovogo upravlinnja torgovel'noju dijtal'nistju [Forensic audit as an effective means of crisis management of trade activity]. *Biznes Inform – Business Inform*, 4, 280-287 [in Ukrainian].
16. Presreliz Kyi'vs'koi' torgovo-promyslovoi' palaty, jakyj je u rozporjadzhenni Ukrinformu, za pidsumkamy II Mizhnarodnogo forumu "Kiberbezpeka – zahysty svij biznes" [Press release of Kyiv Chamber of Commerce and Industry, which is available to Ukrinform, following the Second International Forum "Cyber security. Protect your business!"]. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2800152-svitovij-biznes-za-rik-moze-zaznati-zbitkiv-vid-kiberatak-na-6-triljoniv-eksperti.html> [in Ukrainian].
17. PwC Global Economic Crime and Fraud Survey 2018: Ukrainian findings. Retrieved from <https://www.pwc.com/ua/en/survey/2018/economic-crime-survey.html> [in English].
18. Global study on occupational fraud and abuse. *www.acfe.com*. Retrieved from <https://www.acfe.com/report-to-the-nations/2020> [in English].
19. Nazarova, K. O., Zaremba, O. O., Kopotienko, T. Yu. (2018). MiInternal control system: SOX-requirements approach to assessment. *Financial and credit activity: problems of theory and practice*, 185-192. Retrieved from <http://fkd.org.ua/article/view/154190> [in English].
20. Shelupanov, A. A., & Smolina, A. R. (2020). Forenzika. Teorija i praktika rassledovanija kiberprestuplenij [Forensic. Theory and practice of cybercrime investigation]. Moscow: Gorjachaja linija-Telekom [in Russian].
21. Association of Certified Fraud Examiners. *www.acfe.com*. Retrieved from <https://www.acfe.com> [in English].

Стаття надійшла до редакції 07.12.2020.

Нежива М., Мисюк В. ASP структура: попередження економічного шахрайства.

Постановка проблеми. У сучасному швидкозростаючому бізнес-середовищі шахрайство є головною проблемою, що потребує постійного вивчення в компанії. Шахрайство негативно впливає на бізнес-процеси і призводить до того, що компанія безповоротно втрачає частину доходу від реалізації своїх послуг, а тому управлінська ланка будь-якого рівня повинна забезпечувати ефективність проведення перманентної оцінки ризику шахрайства та вживати заходів, які будуть йому запобігати у майбутньому.

Метою статті є вивчення тенденцій економічного шахрайства у світі та Україні, визначення методів запобігання та мінімізації ризиків шахрайства в компаніях.

Представлене дослідження базується на застосуванні таких **методів**, як: монографічний; аналіз та синтез, індукція та дедукція; системний аналіз; класифікаційно-аналітичний; графічний.

Результати дослідження. Виявлення шахрайства є важливим фактом для компанії, оскільки швидкість та спосіб його виявлення можуть значно впливати на розмір заподіяної шкоди. Виявлення шахрайства також є ключовим процесом для його запобігання, оскільки компанії можуть вжити заходів для вдосконалення способів його вияву, що, у свою чергу, збільшує усвідомлення персоналу про те, що шахрайство буде виявлено, і цей факт може стати превентивним методом, який

запобігатиме шахрайству у майбутньому. У проведеному дослідженні розроблено контрольний список запитань, згідно з яким компанія зможе провести системну ідентифікацію шахрайства, і залежно від виявленого рівня шахрайства та внутрішньокорпоративної політики з боротьби із шахрайством, кожна компанія має змогу розробити заходи щодо запобігання йому у майбутньому. Запропоновано можливі рішення ефективного запобігання шахрайству у компанії з використанням ASP структури.

Висновки. З ціллю допомогти компаніям зрозуміти потенційний вплив різних заходів проти шахрайства розроблено список контрольних питань. Визначено, що усі компанії на ринку, які страждають від шахрайства, можна поділити на три групи залежно від рівня їх участі у боротьбі з шахрайством. Для кожної групи компанії діють свої ефективні засоби по боротьбі із шахрайством, реалізація яких представлена за допомогою ASP структури.

Keywords: шахрайство, економічне шахрайство, шахрай, хабарництво, форензик, ASP, ACFE.

ПІДПРИЄМНИЦТВО

УДК 338.486:659.126

JEL Classification: B41, L83, M15, M31

DOI: [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021\(135\)04](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021(135)04)

ВЕДМІДЬ Надія,

д. е. н., професор, декан факультету
ресторанно-готельного та туристичного бізнесу
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: n.vedmid@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0002-5010-6394

БОЙКО Маргарита,

д. е. н., професор, завідувач кафедри
готельно-ресторанного бізнесу
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: m.boyko@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0003-0249-1432

РОМАНЧУК Людмила,

старший викладач кафедри готельно-ресторанного бізнесу
Київського національного торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: l.romanchuk@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0002-2505-6743

КОНЦЕПТ БРЕНДА

КУРОРТНО-РЕКРЕАЦІЙНОГО ПІДПРИЄМСТВА

Досліджено сутність концепту бренда курортно-рекреаційного підприємства (КРП). Проаналізовано маркетингову активність КРП. Розкрито функціональні атрибути курортно-рекреаційної послуги. Розроблено процес формування дифузного бренда курортно-рекреаційного підприємства.

Ключові слова: бренд, концепт, курортно-рекреаційне підприємство, курортно-рекреаційна послуга, дифузія, дифузний бренд курортно-рекреаційного підприємства.

Постановка проблеми. Курортно-рекреаційна сфера має вагомий туристичний потенціал для економічного зростання ємності національних туристичних та рекреаційних ресурсів. За експертною оцінкою Всесвітньої туристичної організації (*UNWTO*), курортно-рекреаційна сфера як вид економічної діяльності має потенційні можливості щорічного збільшення доходів на 2.2–7.3 %, частка надходжень від реалізації курортно-рекреаційних послуг у загальному обсягу споживання товарів і послуг до сукупного ВВП європейських країн становить 8–20 %, в Україні коливається у межах 0.8–1.4 % ВВП [1].

У Стратегії розвитку туризму та курортів України на період до 2026 р.* задекларовано умови для забезпечення прискореного розвитку сфери туризму і курортів, перетворення її у високоефективну, інтегровану у світовий ринок галузь. Й. Кунде обґрунтовує, що у глобалізованій економіці основна частина добробуту націй обумовлюється їх здатністю експортувати товари і послуги завдяки сильним брендам, оскільки у сучасних умовах отримання прибутку залежить від створення доданої вартості в основному через брендові товари та послуг [2].

В умовах глобалізації для посилення туристичної привабливості національної курортно-рекреаційної сфери актуальним є використання важелів геодиференціації для відображення відмітних особливостей пропозиції національного курортно-рекреаційного продукту. На користь цього твердження можна навести низку аргументів, зокрема:

- курортно-рекреаційна сфера є складовою туризму, її економічна активність, динамічність та масштабність розвитку сприяють тому, що цей вид економічної діяльності навіть в умовах несприятливої кон'юнктури туристичного ринку спроможний зберегти позитивні тенденції розвитку, що обумовлюється поліфункціональним характером господарської діяльності [3];

- курортно-рекреаційний бізнес є перспективним напрямом економічної діяльності, оскільки наявні позитивні очікування щодо зростання попиту на курортно-рекреаційні послуги, особливо у постпандемічний період. Відповідно курортно-рекреаційний бізнес активізує зростання всіх видів туристичних потоків, обумовлюючи фінансові надходження до місцевих бюджету, сприяючи розвитку інфраструктури дестинацій та створенню додаткових робочих місць;

- курортно-рекреаційний бізнес за своєю сутністю є різновидом соціальної діяльності і значно впливає на формування здорової нації, тобто є складовою суспільного розвитку.

Формування бренду КРП нині є ключовим фактором успіху та конкурентної переваги, від сприйняття якого залежить соціально-економічний розвиток дестинації, її інвестиційна привабливість та розвиток експортно орієнтованої моделі курортно-рекреаційної сфери. Тому особливо важливо формувати бренд КРП, основою концепції якого є домінуюча ідея, побудована на символізації споживчих цінностей та ресурсів території [4].

Визначення особливостей формування концепту бренду КРП є перспективним науковим напрямом у контексті реалізації експортно орієнтованої моделі розвитку туризму як вагомого чинника посилення інвестиційної привабливості курортно-рекреаційної сфери у глобальних координатах розвитку світового ринку туристичних послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним і практичним питанням формування бренду на макро-, мезо- та мікрорівнях присвячено значну кількість наукових праць. Основоположними щодо формування бренду підприємства є праці зарубіжних вчених – К. Гіл,

* URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249826501>.

П. Коельо, П. Ріта, Ф. Котлера, Я.-Б. Стінкампа, П. Форуді [5–9] та інших дослідників. За результатами компаративного аналізу наукових праць зазначених науковців виділено основні висновки із цієї проблематики. Так, К. Гіл розкрив проблему створення релевантного бренда в умовах цифровізації, обґрунтував переваги, які отримують учасники економічних взаємовідносин завдяки бренду, запропонував методики охоплення споживачів завдяки емпативності в соціальних мережах. Подібної позиції дотримуються П. Коельо та П. Ріта, які довели, що ідентифікація споживчого бренда у соціальних мережах створює сприятливий результат для трансформації взаємодії споживачів із брендом у позитивне ставлення споживачів до бренда [6]. Ф. Котлер довів, що брендинг є важливим аспектом стратегії просування послуги [7]. Я.-Б. Стінкампа дослідив основні цифрові тенденції для побудови й управління брендом, створення глобальної стратегії бренда та обґрунтував прозорість діяльності бренда. П. Форуді встановила, що бренд – це єдність якості, чітких відмінностей та доданої цінності. Зокрема, дослідниця визначила репутацію бренда і довела, що саме цей нематеріальний актив, який залежить від поінформованості споживачів, сприяє збільшенню та прискоренню грошових потоків [9].

Серед вітчизняних науковців, які вивчали різні аспекти формування бренда з урахуванням галузевої специфіки, доцільно відзначити праці А. Мазаракі, С. Мельниченко [10], Г. Пятницької [11], О. Сущенко [12], Т. Нагорняк [13], О. Пащенко [14]. Попри значну кількість наукових праць щодо бренда, нині існує нагальна потреба у розв'язанні проблеми, пов'язаної з особливостями формування бренда, який спроможний транслювати функціональні особливості КРП та якісні атрибути курортно-рекреаційної послуги.

Метою цієї статті є розвиток методологічних основ концепту бренда курортно-рекреаційного підприємства з урахуванням ключових ознак курортно-рекреаційної послуги, що забезпечить підвищення рівня впізнаваності бренда, надання споживачам достовірної інформації, а КРП дасть змогу врівноважити попит та пропонування пропозиції курортно-рекреаційних послуг, особливо у періоди сезонних коливань.

Матеріали та методи. Теоретико-методологічним підґрунтям статті стали результати теоретичних та аналітико-прикладних досліджень українських і закордонних учених з питань брендинга, а також статистичні дані міжнародних організацій, *UNWTO*, *GWI*, Державної служби статистики України, статистичної та фінансової звітності курортно-рекреаційних підприємств тощо. Ці аналітичні матеріали покладено в основу оцінювання стану розвитку курортно-рекреаційної сфери України, компаративного аналізу сутності бренда, визначення відмінностей між концепцією та концептом, обґрунтування діалектичного зв'язку між ознаками бренда та дифузного бренда.

Результати дослідження. Курортно-рекреаційна сфера України займає вагомий частку у структурі туризму. Позитивна тенденція розвитку цієї сфери спостерігається й на світовому рівні. Глобальний ринок

оздоровчого туризму в 2019 р. оцінювався вже у 641.298 млрд дол. США. Відповідно до досліджень Глобального оздоровчого інституту (*GWI*) сегмент міжнародного оздоровчого туризму оцінено у 639 млрд дол. США у 2019 р. Зокрема, у 2015–2019 рр. він зріс на 6.5 %. Туристи, які подорожують з метою рекреації, у середньому витрачають на 53 % більше, ніж інші туристи [15]. Саме тому курортно-рекреаційна сфера повинна посісти одне з провідних місць у структурі господарського комплексу регіонів та стати вагомим чинником розвитку національного туризму.

У ході дослідження розвитку курортно-рекреаційної сфери України з'ясовано, що КРП становлять 44 % у структурі колективних засобів розміщення [15]. Кількість споживачів курортно-рекреаційної послуги коливається в межах від 39.4 % (2011 р.) до 41.2 % (2019 р.) від загальної кількості туристів, а частка іноземних туристів у 2012–2019 рр. становила близько 13.7 % від загальної чисельності оздоровлених на КРП, що свідчить про низький рівень привабливості курортно-рекреаційних послуг для сегмента міжнародного туризму (рис. 1).

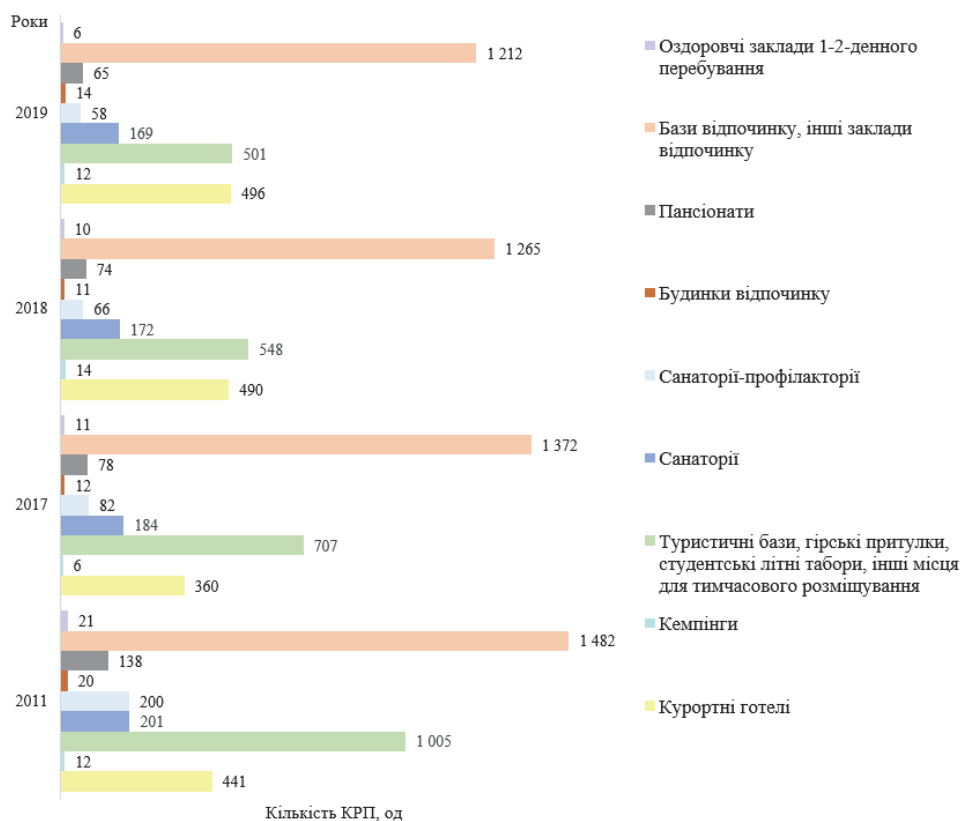

Рис. 1. Динаміка кількості курортно-рекреаційних підприємств, 2011, 2017–2019 рр.

Джерело: складено авторами за [16].

Для визначення маркетингової активності КРП (таблиця), яка орієнтована на задоволення запитів споживачів на курортно-рекреаційні послуги та підвищення рівня впізнаваності бренда завдяки комплексній маркетинговій взаємодії у липні 2019 р. серед 54 працівників відділів маркетингу та продажів 26 досліджуваних курортно-рекреаційних підприємств, проведено дослідження за допомогою технології *Google*. Встановлено, що маркетингова активність курортно-рекреаційних підприємств перебуває на низькому рівні.

Таблиця

**Результат оцінювання маркетингової активності
вибірки курортно-рекреаційних підприємств**

Елемент маркетингової діяльності	Бал *
Сегментація споживачів	1
Моніторинг споживчої поведінки	1
Моніторинг конкурентів	3
Частота зміни асортименту послуг	1
Моніторинг якості послуг	2
Рівень впізнаваності бренда	2
Врахування еластичності попиту при встановленні ціни	2
Застосування системи знижок	2
Застосування інноваційних методів дистрибуції	2
Моніторинг сервісу	2
Оцінка результативності маркетингових комунікаційних заходів	2
Загальна оцінка	20

* 1 бал – використання елементів маркетингу залежно від ситуації, що склалася;

2 бали – часте, але нерегулярне використання елементів маркетингу;

3 бали – систематичне використання елементів маркетингу.

Джерело: розроблено авторами за підсумками власних досліджень.

Саме тому вирішення проблеми щодо концепту бренду КРП є нагальним науковим завданням. Результати дефініційного аналізу сутності концепту бренду свідчать, що концепт, на відміну від концепції, охоплює ключові ідеї та сутність, є іраціональним, транслюється невербально та є орієнтиром для споживачів у ринковому просторі [17; 18]. З цих позицій передумовою формування концепту бренду КРП є дослідження ознак курортно-рекреаційної послуги, яким, як зазначає С. Цьохла, притаманні особливості, що визначають їх сутність, а саме: невідчутність; нерозривність виробництва і споживання курортно-рекреаційної послуги [19]. Слушною є думка науковців, які стверджують, що курортно-рекреаційна послуга – це сукупність взаємопов'язаних послуг, спрямованих на надання оздоровчих, реабілітаційних, валеологічних та рекреаційно-анімаційних послуг, які підвищують якість життя і профілактично впливають на збереження здоров'я [17–19]. Це надає можливість ідентифікувати такі змістовні ознаки курортно-рекреаційної послуги, як: атрактивність, унікальність, соціальна орієнтованість, сугестивність, компліментарність, комплексність, сезонність, індивідуалізація

обслуговування [20]. Враховуючи активні процеси цифрової трансформації маркетингової діяльності, до сукупності *сутнісних ознак* курортно-рекреаційної послуги доцільно долучити: "інформативність", "інноваційність", "інтегративність", "емпативність" (рис. 2).

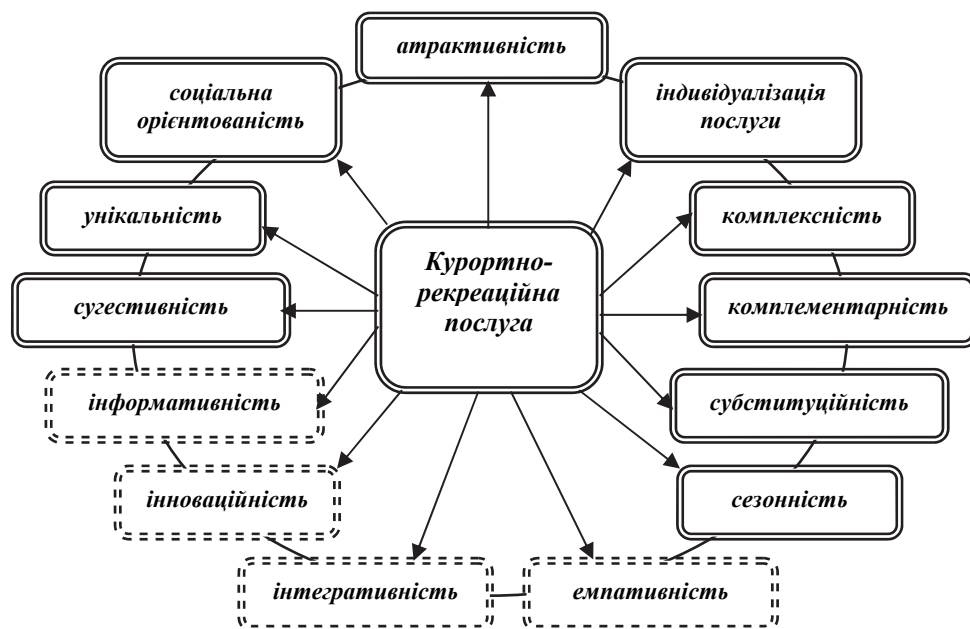

Рис. 2. Ознаки курортно-рекреаційної послуги

Джерело: доповнено авторами за матеріалами [20].

Таким чином, функціональні атрибути курортно-рекреаційної послуги є наслідком взаємопроникнення ознак санаторно-курортної, готельної та рекреаційної послуг. Саме тому бренд КРП повинен транлювати інформацію про курортно-рекреаційну послугу як сукупність послуг, спрямованих на надання лікувальних, оздоровчих, реабілітаційних, валеологічних, рекреаційно-анімаційних послуг. З цих позицій слушною є думка В. Ярмака, який визначив, що бренд підприємства повинен виконувати функції: інформаційну, ідентифікаційну, асоціативну, забезпечувальну, символічну, комерційну, забезпечення конкурентної переваги на ринку; культууроформувальну, комунікаційну [21]. Тобто *структуру концепту бренда* КРП становить сукупність узагальнених ознак: функціональність послуг, утворення споживчих цінностей, нематеріальність, які є результатом дифузії – процесу проникнення (перетинання) характеристик готельної, санаторно-курортної та курортно-рекреаційної послуг.

Дифузія в маркетингу – це процес, завдяки якому ринок приймає нову ідею чи новий товар. Швидкість дифузії – це швидкість, з якою нова ідея поширюється від одного споживача до іншого [22]. Б. Прейсль

стверджує, що ключовою змінною при вивченні моделей дифузії є формування комунікаційної мережі у середовищі "споживача" [23]. Ф. Басс розробив *Bass Diffusion Model*, що описує прийняття нових продуктів споживачами як взаємодію нинішніх та потенційних прихильників нового продукту. Передумовою формування дифузної моделі є наукова позиція, що споживачі можуть бути класифіковані як новатори або як імітатори, а швидкість і терміни прийняття нових продуктів залежать від ступеня їх інноваційності та наслідування серед споживачів [24]. Дифузійні моделі описують, як продажі послуги залежать від життєвого циклу і зовнішніх факторів, оскільки вони впливають на ціну послуги, інструменти маркетингових комунікацій та інтенсивність розповсюдження інформації про послугу. Одним із завдань дифузійного моделювання, зазначають Ф. Басс [24], Д. Горський [25], С. Каліш [26], В. Махаджан [27], Е. Мюллер, є врахування оцінки впливу зовнішніх факторів на життєвий цикл послуги та інструменти маркетингових комунікацій [24–28]. А. Каплан, М. Хайнлайн вважають, що соціальні медіа стали новою складовою набору маркетингових інструментів, доступних підприємствам, що дає змогу встановлювати нові форми взаємовідносин зі своїми споживачами [29]. Учені К. Ларсон і Р. Уотсон підкреслюють, що поява соціальних медіа зумовила зміну цього сценарію і надала можливість відкрити діалог між підприємством та його стейкхолдерами, а також полегшила взаємодію між споживачами [30]. Досліджуючи дифузії електронного маркетингу в туризмі, А. Мізганау та А. Сингх довели наукову позицію, що дифузія пов'язана з імплементацією інструментарію цифрового маркетингу, який спроможний знизити експлуатаційні витрати, забезпечити зростання клієнтської бази, продажів та доходів [31]. Відповідно, неврахування явища дифузії у розробленні концепту бренду КРП призведе до нерезультативності концепції брендингу підприємства, оскільки дифузійний бренд забезпечує передання інформації та загальне сприйняття бренду серед його прихильників.

Таким чином, *мета формування дифузного бренду* – отримати обізнаність про бренд серед якомога більшої кількості потенційних споживачів [32–34]. Саме дифузійний бренд задовольнить проблеми оптимізації обсягів рекламної інформації стосовно достовірних ознак курортно-рекреаційної послуги з метою активізації споживчого попиту та розвитку довгострокових відносин [35].

На *рис. 3* відображено процес дифузії як поетапне проникнення і поширення цифрової інформації про ознаки курортно-рекреаційної послуги серед споживачів, що сприятиме розвитку довгострокових відносин та формуванню дифузного бренду КРП.

Рис. 3. Семантичний концепт дифузного бренда курортно-рекреаційного підприємства

Джерело: розроблено авторами.

Таким чином, дифузний бренд КРП – це результат багатоконпонентності ознак курортно-рекреаційної послуги, який:

по-перше, гарантуватиме релевантне інформування споживача про функції курортно-рекреаційної послуги;

по-друге, забезпечить захист КРП від злиття та поглинання масовим ринком готельних послуг;

по-третьє, сприятиме збалансованості пропозиції за видами курортно-рекреаційної послуги;

по-четверте, підвищить результативність взаємодії із зацікавленими сторонами на основі інтеграції інформаційних ресурсів;

по-п'яте, відображає єдність якості, споживчих відмінностей курортно-рекреаційної послуги та емоційних вигід, що позитивно впливає на мотивацію до придбання та стимулювання її збуту.

Дослідження семантичного концепту дифузного бренду КРП дає змогу зафіксувати появу "цифрового споживача", що використовує як онлайн-, так офлайн-можливості придбання послуги. Зважаючи на те, що зовнішніми трансляторами бренду є маркетингові комунікації, на *рис. 4* відтворено етапи інформування споживача про дифузний бренд.

Рис. 4. Етапи інформування споживача про дифузний бренд курортно-рекреаційного підприємства

Джерело: розроблено авторами за матеріалами [4; 34].

За результатами аналізу етапів інформування споживача про дифузний бренд КРП можна констатувати, що концепт повинен відображати *сугестивний* і *маркетинговий* підходи до формування бренду. Основним завданням сугестивного підходу є вплив на свідомість споживача, а маркетингового – побудова комунікації зі споживачем. Врахування характеристик дифузного бренду КРП засобами маркетингових комунікацій зменшить розрив між очікуваними та отриманими споживчими характеристиками курортно-рекреаційної послуги.

Висновки. Функціональність ознак курортно-рекреаційної послуги є основою формування концепту бренду курортно-рекреаційного підприємства, сутністю якого є дифузія ознак цієї послуги як наслідок взаємопроникнення ознак санаторно-курортної, готельної та рекреаційної послуг. Саме дифузний бренд є індикатором, який відображає поліфункціональність курортно-рекреаційної послуги та транслює релевантну інформацію про її споживчі характеристики. Розкриття концепту бренду курортно-рекреаційного підприємства через дифузний бренд є маркером результативності маркетингової активності курортно-рекреаційного підприємства щодо диференціювання маркетингових комунікаційних каналів для адресного впливу на потенційних споживачів та стимулювання збуту курортно-рекреаційної послуги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Audenhove J.-F., Dehaene M., Bettati A. (2020). How do best-in-class B2B players develop customer preference and maximize margins. URL: <https://www.adlittle.com/en/insights/viewpoints/commercial-excellence-b2b-environments>.
2. Kunde J. (2002). *Unique; Now or Never: The Brand Drives the Company in the New Value Economy*. Pearson, 352 p.
3. Бойко М. Г. Феномен туризму: передумови формування ціннісно орієнтованих аспектів управління. *Вісник ДІТБ*. 2009. № 13. С. 19-26.
4. Rogers E. M. (1995). *Diffusion of Innovations*, 4th Edition, New York: The Free Press, 150 p.
5. Gil C. (2019) *The End of Marketing: Humanizing Your Brand in the Age of Social Media and AI*. Kogan Page, Limited, 288 p.
6. Coelho P., Santos P. (2018). On the relationship between consumer-brand identification, brand community, and brand loyalty. *Journal of Retailing and Consumer Services*, P.101-110.
7. Kotler P., Keller K. (2017). *Marketing management – 14th ed.* Pearson, 812 p.
8. Steenkamp Jan-Benedict. (2020). Global Brand Building and Management in the Digital Age. *Journal of International Marketing*. URL: <https://doi.org/10.1177/1069031X19894946>.
9. Foroudi P. (2019). Influence of brand signature, brand awareness, brand attitude, brand reputation on hotel industry's brand performance. *International Journal of Hospitality Management*, 76 (Part A). P. 271-285.
10. Mazaraki A., Melnychenko S. National brand of Ukraine: monograph / A. Mazaraki, S. Melnychenko, T. Melnyk et al.; edited by Anatolii A. Mazaraki. Tallinn: Scientific Route, 2018. 340 p.
11. Мазаракі А., Пятницька Г., Григоренко О. Ідентифікація контенту національного брендингу. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2019. № 2. С. 5-33.
12. Сущенко О. А. Територіальний брендинг як інструмент розвитку туристично-рекреаційного комплексу. *Економічні інновації*. 2019. Т. 21. Вип. 2 (71). С. 139-149.
13. Нагорняк Т. Л. Брендинг території як напрям політики глобального, національного та регіонального рівнів. *Сучасне суспільство*. 2019. Вип. 2. С. 77-94.
14. Пащенко О. П., Закапко О. І., Борушак Н. О. Теоретичні та практичні аспекти бренд-менеджменту підприємств ресторанного господарства. *Приазовський економічний вісник. Електронне фахове видання*. 2020. Вип.1 (18). С. 126-131. URL: http://pev.kpu.zp.ua/journals/2020/1_18_ukr/25.pdf.
15. Trends in Wellness Tourism 2019. URL: <https://www.traveldailynews.asia/trends-in-wellness-tourism-2019>.
16. Туризм в Україні. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
17. Michael F. Otte1, Luiz G. X. de Barros. What is the Difference Between a Definition and a Concept? *Science Journal of Education*. 2016. № 4 (5). С. 159-168. URL: <http://www.sciencepublishinggroup.com/j/sjedu>.
18. Мельниченко С. В. Бренд туристичного підприємства. URL: https://er.chdtu.edu.ua/bitstream/ChSTU/669/1/%D0%9C%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8%2010%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97_%D0%A2%D0%BE%D0%BC%201.pdf#page=18.

19. Цёхла С. Ю., Мамонтова О. В. Особенности организации и применения системы контроллинга на предприятиях курортно-рекреационного комплекса. *Проблемы материальной культуры. Экономические науки*. 2013. № 88. С. 126-129. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/36606/33>.
20. Ведмідь Н. І. Сервісне управління підприємствами курортно-рекреаційної сфери: автореф. дис. ... д. екон. наук: 08.00.04 – економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності). Київ. 2014.
21. Ярмак В. Поняття бренду та його співвідношення з поняттям торговельної марки. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 214-222.
22. Schoppen H. S. (2017). The Impact of Brands on People, Markets and Society: Build Bridge Bond Method for Sustainable Brand Leadership. URL: <https://www.rug.nl/research/portal/files/54951193>.
23. Preissl B. Strategic use of communication technology – diffusion processes in networks and environments. *Information Economics and Policy*. 1995. P. 75-96.
24. Bass F. M. The Relationship between Diffusion Rates, Experience Curves, and Demand Elasticities for Consumer Durable Technological Innovations. *Journal of Business*. 1980. № 53. P. 51-67.
25. Horsky D. The effects of income, price and information on the diffusion of new consumer durables. *Marketing Science*. 1990. № 9. P. 342-365.
26. Kalish S. A. New Product Adoption Model with Pricing, Advertising, and Uncertainty. *Management Science*. 1985. № 31. P. 1569-1585.
27. Mahajan V., Bass F. M., Muller E. Innovation diffusion and new product growth models in marketing. *Journal of Marketing*. 1979. P. 55-68.
28. Majority of Millennials prefer shopping in stores. URL: <https://insights.retailenvironments.org/2016/12>.
29. Kaplan A., Haenlein M. Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. *Business Horizons*. 2010. № 53(1). P. 59-68.
30. Larson K., Watson R. The value of social media: toward measuring social media strategies. In *Proceedings of the ICIS*. 2011. P. 1-18. Shanghai. China.
31. Misganaw Assegid Ayele, Singh Apar (2020). The Diffusion of E-marketing in Tourism Businesses of Ethiopia: An Empirical Investigation of Organisational E-readiness Perspectives: *European Journal of Tourism Hospitality and Recreation*. № 10(1). P. 1-13. URL: <https://www.researchgate.net/publication/342903829> The Diffusion of E-marketing in Tourism Businesses of Ethiopia
32. An Empirical Investigation of Organisational E-readiness Perspectives.
33. Brand Diffusion. In: *Management Mania*. Wilmington (DE) 2011–2020. URL: <https://managementmania.com/en/brand-diffusion>.
34. Hudson S. (2017). *Marketing for Tourism, Hospitality & Events: A Global & Digital Approach*. SAGE Publications. Delhi, 274 p.
35. Parker P., Gatignon H. Specifying competitive effects in diffusion models: an empirical analysis. *International Journal of Research in Marketing*. 1994. P. 17-39.
36. Liu S. C., Choi T. M., Hui C. L. (2011). A study on individual tourists from the Chinese mainland to Hong Kong: implications for tourism marketing in fashion. *Tourism Economics*. Vol. 17. P. 1287-1309.

Стаття надійшла до редакції 11.01.2021.

Vedmid N., Boiko M., Romanchuk L. Brand concept of a resort and recreational enterprise.

Background. Brand formation of a resort and recreational enterprise is a key factor of success and competitive advantage. The socio-economic development of the destination, its investment attractiveness and the development of an export-oriented model of the resort

and recreational sphere depend on the strength of the brand's influence. This significant scientific aspect requires a theoretical substantiation of the brand concept of a resort and recreational enterprise and the study of the basis of its formation.

The **aim** of the article is to study the methodological foundations of the brand concept of the resort and recreation enterprise, taking into account the key features of the resort and recreation service, which will increase brand awareness, provide reliable information to consumers, the resort and recreation company will balance supply and demand especially during periods of seasonal fluctuations.

Materials and methods. The theoretical and methodological basis of the article are theoretical and analytical-applied researches of Ukrainian and foreign scientists on branding, as well as statistical data of international organizations, UNWTO, GWI, the State Statistics Service of Ukraine, statistical and financial reporting of resort and recreational enterprises, etc. Such scientific methods and approaches as system, analysis and synthesis, comparison, graphic have been used in the research.

Results. Definitive analysis of the essence of the brand concept has showed that the concept covers key ideas and essence, it is irrational, it is transmitted non-verbally and it is a guide for consumers in the market environment. Functional attributes of resort and recreational services are a consequence of interpenetration of features of resort, hotel and recreational services. The brand of the resort-recreational enterprise must transmit information about the resort and recreational service as a set of services aimed at providing medical, health, rehabilitation, valeological, recreational and animation services. Taking into account the phenomenon of diffusion is associated primarily with the reflection in the brand of the enterprise of the complexity of the signs of resort and recreational services. The concept of a diffuse brand of a resort and recreational enterprise should reflect a suggestive and marketing approach to brand formation.

Conclusion. Diffuse brand is an indicator that reflects the multifunctional of the resort and recreational service and broadcasts relevant information about its consumer characteristics. Disclosure of the concept of the brand of the resort and recreational enterprise through a diffuse brand is a marker of the effectiveness of marketing activity of the resort-recreational enterprise in differentiating marketing communication channels to address potential customers and stimulate sales of resort and recreational services.

Keywords: concept, resort and recreational enterprise, resort and recreational service, diffusion, diffuse brand of a resort and recreational enterprise.

REFERENCES

1. Audenhove, J.-F., Dehaene, M., & Bettati, A. (2020). How do best-in-class B2B players develop customer preference and maximize margins. Retrieved from <https://www.adlittle.com/en/insights/viewpoints/commercial-excellence-b2b-environments> [in English].
2. Kunde, J. (2002). Unique; Now or Never: The Brand Drives the Company in the New Value Economy. Pearson [in English].
3. Boiko, M. H. (2009). Fenomen turizmu: peredumovy formuvannia tsinnisno orientovanykh aspektiv upravlinnia [The phenomenon of tourism: prerequisites for the formation of value-oriented aspects of management]. *Visnyk DITB – Bulletin of DITB*, 13, 19-26 [in Ukrainian].
4. Rogers, E. M. (1995). Diffusion of Innovations, 4th Edition, New York: The Free Press [in English].
5. Gil, C. (2019). The End of Marketing: Humanizing Your Brand in the Age of Social Media and AI. Kogan Page, Limited [in English].
6. Coelho, P., & Santos, P. (2018). On the relationship between consumer-brand identification, brand community, and brand loyalty. *Journal of Retailing and Consumer Services* [in English].
7. Kotler, P., & Keller, K. (2017). Marketing management – 14th ed. Pearson [in English].

8. Steenkamp, Jan-Benedict (2020). Global Brand Building and Management in the Digital Age. *Journal of International Marketing*. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/1069031X19894946> [in English].
9. Foroudi, P. (2019). Influence of brand signature, brand awareness, brand attitude, brand reputation on hotel industry's brand performance. *International Journal of Hospitality Management*, 76 (Part A) [in English].
10. Mazaraki, A., & Melnychenko, S. (2019). National brand of Ukraine. Tallinn: Scientific Route [in English].
11. Mazaraki, A., Piatnytska, H., & Hryhorenko, O. (2019). Identyfikatsiia kontentu natsionalnogo brendynhu [Identification of national branding content]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnogo torhovelno-ekonomichnogo universytetu – Herald of Kyiv National University of Trade and Economics*, 2, 5-33 [in English].
12. Sushchenko, O. A. (2019). Terytorialnyi brendynh yak instrument rozvytku turystychno-rekreatsiinoho kompleksu [Territorial branding as a tool for the development of tourist and recreational complex]. *Ekonomichni innovatsii – Economic innovations*. Is. 21, 2 (71), 139-149 [in Ukrainian].
13. Nahorniak, T. L. (2019). Brendynh terytorii yak napriam polityky hlobalnogo, natsionalnogo ta rehionalnogo rivniv [Territory branding as a policy direction at the global, national and regional levels]. *Suchasne suspilstvo – Modern society*, 2, 77-94 [in Ukrainian].
14. Pashchenko, O. P., Zakapko, O. I., & Borushchak, N. O. (2020). Teoretychni ta praktychni aspekty brend-menedzhmentu pidpriemstv restorannoho hospodarstva [Theoretical and practical aspects of brand management of restaurant enterprises]. *Pryazovskiy ekonomichnyi visnyk. Elektronne fakhove vydanni – Pryazovskiy economic herald. Electronic scientific journal*, 1 (18), 126-131. Retrieved from http://pev.kpu.zp.ua/journals/2020/1_18_ukr/25.pdf [in Ukrainian].
15. Trends in Wellness Tourism (2019). Retrieved from <https://www.traveldailynews.asia/trends-in-wellness-tourism-2019> [in English].
16. Turyzm v Ukraini. (2019). Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
17. Michael, F. Otte, Luiz, G. X. (2016). De Barros What is the Difference Between a Definition and a Concept? *Science Journal of Education*, 4 (5), 159-168. Retrieved from: <http://www.sciencepublishinggroup.com/j/sjedu> [in English].
18. Melnychenko, S. V. Brend turystychnoho pidpriemstva [Brand of a tourist enterprise]. *er.chdtu.edu.ua/bitstream*. Retrieved from https://er.chdtu.edu.ua/bitstream/ChSTU/669/1/%D0%9C%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%B8%20%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97_%D0%A2%D0%BE%D0%BC%201.pdf#page=18 [in Ukrainian].
19. Cjohla, S. Ju., Mamontova, O. V. (2006). Osobennosti organizatsii i primenenija sistemy kontrollinga na predpriyatijah kurortno-rekreacionnogo kompleksa [Features of the organization and application of the controlling system at the enterprises of the resort and recreational complex]. *Problemy material'noj kul'tury. Jekonomicheskie nauki*, 88, 126-129. Retrieved from <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/36606/33> [in Russian].
20. Vedmid, N. I. (2014). Servisne upravlinnia pidpriemstvamy kurortno-rekreatsiinoi sfery: avtoref. dys. ... dokt. ekon. nauk: 08.00.04 – ekonomika ta upravlinnia pidpriemstvamy (za vydamy ekonomichnoi diialnosti) [Service management of enterprises of the resort and recreational sphere: author's ref. dis. ... Dr. econ. Sciences: 08.00.04 – economics and management of the enterprises (on kinds of economic activity)]. Kyiv [in Ukrainian].
21. Yarmak, V. (2018). Poniattia brendu ta yoho spivvidnoshennia z poniattiam torhovelnoi marky [The concept of brand and its relationship with the concept of trademark]. *Problemy zakonnosti – Problems of legality*, 141, 214-222 [in Ukrainian].

22. Schoppen, H. S. (2017). The Impact of Brands on People, Markets and Society: Build Bridge Bond Method for Sustainable Brand Leadership. Retrieved from <https://www.rug.nl/research/portal/files/54951193> [in English].
23. Preissl, B. (1995). Strategic use of communication technology – diffusion processes in networks and environments. *Information Economics and Policy*, 75-96 [in English].
24. Bass, F. M. (1980). The Relationship between Diffusion Rates, Experience Curves, and Demand Elasticities for Consumer Durable Technological Innovations. *Journal of Business*, 53 (2), 51-67 [in English].
25. Horsky, D. (1990). The effects of income, price and information on the diffusion of new consumer durables. *Marketing Science*, 9, 342-365 [in English].
26. Kalish, S. A. (1985). New Product Adoption Model with Pricing, Advertising, and Uncertainty. *Management Science*, 31, 1569-1585 [in English].
27. Mahajan, V., Bass, F. M., & Muller, E. (1979). Innovation diffusion and new product growth models in marketing. *Journal of Marketing*, 55-68 [in English].
28. Majority of Millennials prefer shopping in stores. insights.retailenvironments.org. Retrieved from <https://insights.retailenvironments.org/2016/12> [in English].
29. Kaplan, A., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. *Business Horizons*, 53(1), 59-68 [in English].
30. Larson, K., & Watson, R. (2010). The value of social media: toward measuring social media strategies. In *Proceedings of the ICIS*. 1-18. Shanghai, China [in English].
31. Misganaw Assegid Ayele, Singh Apar (2020). The Diffusion of E-marketing in Tourism Businesses of Ethiopia: An Empirical Investigation of Organisational E-readiness Perspectives: *European Journal of Tourism Hospitality and Recreation*, 10(1).1-13. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/342903829_The_Diffusion_of_E-marketing_in_Tourism_Businesses_of_Ethiopia_An_Empirical_Investigation_of_Organisational_E-readiness_Perspectives [in English].
32. Brand Diffusion. In: Management Mania. Wilmington (DE) 2011–2020. Retrieved from <https://managementmania.com/en/brand-diffusion> [in English].
33. Hudson, S. (2017). Marketing for Tourism, Hospitality & Events: A Global & Digital Approach. SAGE Publications. Delhi [in English].
34. Parker, P., Gatignon, H. (1994). Specifying competitive effects in diffusion models: an empirical analysis. *International Journal of Research in Marketing*, 17-39 [in English].
35. Liu, S. C., Choi, T. M., Hui, C. L. (2011). A study on individual tourists from the Chinese mainland to Hong Kong: implications for tourism marketing in fashion. *Tourism Economics*. Vol. 17, 1287–1309 [in English].

БОГМА Олена,

д. е. н., доцент, професор кафедри економіки та фінансів підприємства Київського національного торговельно-економічного університету вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: o.bogma@knute.edu.ua

ORCID: 0000-0002-5637-6010

СІЛАКОВА Ганна,

к. е. н., доцент, доцент кафедри економіки та фінансів підприємства Київського національного торговельно-економічного університету вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: h.silakova@knute.edu.ua

ORCID: 0000-0002-8083-5600

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВА В КОНТЕКСТІ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ ПАРСОНСА

Розглянуто вітчизняні та зарубіжні наукові підходи до трактувань поняття "економічна безпека підприємства". Запропоновано використання базових функціональних властивостей будь-якої життєздатної соціальної системи Т. Парсонса для характеристики якісних властивостей економічної безпеки підприємства як поняття та охарактеризовано їх зміст відносно досліджуваної дефініції. Уточнено визначення економічної безпеки підприємства.

Ключові слова: економічна безпека підприємства, економічна система, економічний інтерес, адаптація, латентний зв'язок, інтеграція.

Постановка проблеми. Нині в Україні переважна більшість суб'єктів господарювання працюють в умовах невизначеності та політичної нестабільності, що загострюються через збройний конфлікт на сході країни, російську анексію Криму й низку негативних процесів, які відбуваються в економіці. Глобальна пандемія COVID-19 ще більше посилила рівень непередбачуваності й ризиковості у прийнятті управлінських рішень та життєдіяльності підприємств в Україні. За таких умов актуалізується проблема забезпечення необхідного і достатнього рівня економічної безпеки як країни в цілому, так і підприємств, що є центральною ланкою економічної системи країни.

Економічна безпека є не просто запорукою ефективної й успішної діяльності та стабільного розвитку будь-якого підприємства, а обов'язковою умовою його існування. Це зумовлено тим, що існування та функціонування будь-якого підприємства відбувається за наявності безлічі ризиків та загроз внутрішнього і зовнішнього походження, які обов'язково слід враховувати при прийнятті управлінських рішень. Саме від спроможності підприємства своєчасно виявляти загрози, попереджувати наслідки їх несприятливої дії, мінімізувати негативний вплив чи адаптуватися до нього залежать можливості подальшого існування підприємства, ефективність та успішність його діяльності, що пов'язано із забезпеченням економічної безпеки підприємства (ЕБП).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади економічної безпеки підприємств висвітлено у працях багатьох вітчизняних (Т. Адаменко, О. Ареф'єва, Г. Блакита, Т. Зубко, А. Спіфанова, Г. Козаченко, В. Мельник, О. Пурденко, М. Фоміна, Л. Шемаєва, Н. Юрків та ін.) [1–4] і зарубіжних науковців. Вагомий внесок в обґрунтування понятійного апарату поставленої проблеми зробили зарубіжні дослідники Д. Белл, Я. Бондарева, В. Белокуров, Н. Дуравкін, Г. Клейнер, В. Тамбовцев, З. Стаховяк та ін. [5; 6]. Проте наразі теоретичний базис для формування концептуальних засад ЕБП потребує подальших досліджень, зокрема, в площині наукового обґрунтування змісту досліджуваної дефініції.

Метою статті є характеристика сутнісних особливостей економічної безпеки підприємства як поняття з подальшим уточненням на цій основі змісту дефініції "економічна безпека підприємства".

Матеріали та методи. Теоретичне обґрунтування об'єкта дослідження базується на загальнонаукових та спеціальних методах пізнання: історичному, абстрактно-логічному та порівнянню – під час розгляду сутності поняття "економічна безпека підприємства". Для визначення сутнісних особливостей ЕБП як поняття використано методи аналізу і синтезу, індукції і дедукції, аналогії, абстрагування, системного підходу. Для формулювання висновків застосовано метод узагальнення.

Результати дослідження. Мінливість понятійного апарату в галузі економічної безпеки підприємства є наслідком того, що досліджувана дефініція виступає об'єктом самостійних досліджень лише з 80-90-х років минулого століття. Тож і дотепер ЕБП не має єдиного загально-визнаного трактування поряд із наявністю великої кількості думок науковців щодо змісту вказаного поняття.

Так, Г. Козаченко та Т. Адаменко вказують на "відсутність вичерпного, теоретично та методологічно бездоганного визначення, що зумовлено відсутністю фундаменту дослідження, який становлять природа феномена економічної безпеки підприємства (відповідь на запитання "Що це?") та природа підприємства... Природу феномена економічної безпеки підприємства ... ще потрібно досліджувати" [1, с. 74].

За результатами аналізу досліджень вітчизняних та зарубіжних учених, у сферу наукових інтересів яких входить ЕБП, виявлено наявність різних підходів до її визначення. Впорядкувавши різні трактування, можна зробити висновок, що *економічна безпека підприємства – це:*

- стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів або захищеності потенціалу (Т. Зубко, М. Фоміна та ін.) [4; 7];
- стан захищеності життєво важливих інтересів від небезпек та загроз внутрішнього і зовнішнього походження (Я. Бондарева, Н. Дуравкін, В. Домбровський, А. Спіфанов, О. Пластун, Л. Шемаєва, Н. Юрків та ін.) [6; 8–10]. Цю точку зору поділяємо і ми, трактуючи ЕБП як стан захищеності його економічної системи та процесів;

• наявність конкурентних переваг (В. Белокуров, А. Козаченко, В. Пономарьов та А. Ляшенко та ін.) [5; 11];

• стан виробничо-економічної системи, який забезпечує її ефективне функціонування і можливість досягнення встановлених цілей (З. Стаховяк, В. Тамбовцев та ін.) [12; 13].

Окремі дослідники тлумачать ЕБП як: міру гармонізації економічних інтересів підприємства; ідеальний стан економічної системи; спроможність реалізації стратегії підприємства; стан економічного розвитку суб'єктів господарювання; сукупність процесів, які проходять в організації, тощо [2; 3; 11; 14].

Сутнісні особливості будь-якої економічної дефініції максимально повно можна дослідити через її властивості. Отже, трактуючи ЕБП як стан захищеності його економічної системи та процесів, доцільно дослідити якісні властивості вказаного поняття.

В основу ознак, які визначають здатність економічної системи підприємства успішно функціонувати в умовах дії значної кількості внутрішніх та зовнішніх ризиків та загроз, доцільно покласти результати дослідження представника американської соціологічної теорії й одного з творців сучасної теоретичної соціології Т. Парсонса, яким систематизовано базові функціональні властивості будь-якої життєздатної соціальної системи, а саме [15, с. 15]:

адаптація характеризує особливості взаємовідносин та взаємодії соціальної системи із зовнішнім середовищем. Так, для того, щоб існувати, успішно функціонувати та демонструвати стійкі темпи розвитку, система повинна мати можливості певним чином контролювати (впливати на) зовнішнє середовище. При цьому для будь-якого соціуму винятково важливого значення набуває саме економічне середовище, яке надає кожному члену суспільства можливість реалізації власних економічних інтересів й доступу до необхідного набору економічних благ;

спрямованість на досягнення мети як спрямування будь-якого соціуму на встановлення базових цілей, на реалізацію яких буде скерована соціально-економічна активність його членів;

інтеграція – спроможність соціальної системи досягти узгодженості всіх своїх складових, що ґрунтується на функціонуванні інституту права. Саме інститут права забезпечує можливість координації взаємовідносин і взаємодії між усіма членами суспільства, що зменшує вірогідність виникнення конфліктів інтересів. У випадку виникнення конфліктної ситуації останню слід розв'язувати винятково в межах норм права, що мінімізує ризик розколу соціальної системи на окремі конфліктуючі елементи;

підтримка латентного зразка включає необхідність збереження, підтримки та захисту основних цінностей суспільства.

За умови внесення відповідних змін у зміст описаних функціональних властивостей вони можуть бути використані для характеристики ЕБП як стану захищеності його економічної системи та економічних процесів.

Так, *адаптація* економічної системи підприємства являє собою її здатність:

- швидко реагувати та, за наявності подібної потреби, пристосовуватися до внутрішніх та зовнішніх змін, насамперед таких, що мають високий потенціал ризику та є потенційними загрозами;
- перерозподіляти економічні ресурси підприємства відповідно до нових умов, зумовлених змінами зовнішнього середовища господарювання, та їх використання з метою попередження основних загроз;
- розробляти й застосовувати у практиці господарювання нові підходи, методи, інструменти, принципи організації та провадження економічних процесів на підприємстві, організації, моніторингу та управління рівнем економічної безпеки підприємства.

Властивість адаптації виявляється у здатності економічної системи підприємства генерувати інноваційні рішення щодо попередження або, у крайньому випадку, мінімізації негативних наслідків впливу наявних загроз та їх подолання. Спроможність економічної системи підприємства адаптуватися до змін середовища господарювання, тобто рівень прояву адаптаційної властивості, залежить від внутрішнього та зовнішнього компенсаційного потенціалів до внутрішніх та зовнішніх збурень. *Внутрішній компенсаційний потенціал*, своєю чергою, визначається спроможністю внутрішніх елементів економічної системи підприємства до ефективної самоорганізації. *Зовнішній компенсаційний потенціал* економічної системи підприємства безпосередньо залежить від ефективності зовнішнього керівного впливу, який виявляється у державному регулюванні та управлінні соціально-економічними процесами на рівні країни в цілому, яке має бути спрямовано на попередження виникнення й мінімізацію негативного впливу загроз на функціонування підприємств.

Властивість *досягнення мети* пов'язана з наявністю у підприємства на кожному етапі його функціонування переліку пріоритетних економічних інтересів та організації їх ефективного захисту від зовнішніх та внутрішніх загроз. *Ефективність захисту наявних економічних інтересів* безпосередньо пов'язана із сформованим на підприємстві ресурсним потенціалом й можливостями його використання. У зв'язку із цим для підприємства існує необхідність виконання таких важливих завдань щодо формування власного ресурсного потенціалу:

- формування необхідного рівня ресурсного потенціалу як сукупності взаємопов'язаних ресурсів підприємства, величина якого визначається обсягом окремих видів ресурсів (земельних, матеріальних і трудових), які перебувають у розпорядженні підприємства [16, с. 194] та створюють можливість захисту економічної системи від зовнішніх та внутрішніх загроз для підтримання необхідного і достатнього рівня економічної безпеки;
- розробка та запровадження ефективного механізму захисту наявних у підприємства економічних ресурсів від неефективного або нецільового використання, псування, порчі, знищення, розкрадання чи інших негативних для підприємства дій, які можуть мати несприятливий вплив на рівень його економічної безпеки.

Загалом у забезпеченні ЕБП не є самоціллю досягнення її максимального рівня будь-якою ціною – дії керівних органів (власника) підприємства повинні орієнтуватись, насамперед, на вирішення наявних на підприємстві економічних проблем, що виявляється у розробці та запровадженні економічних, адміністративних, організаційних та інших механізмів, спрямованих на попередження виникнення, мінімізацію та нейтралізацію негативного впливу на економічну систему підприємства зовнішніх та внутрішніх загроз.

Властивість *інтеграції* пов'язана із забезпеченням збалансованої несуперечливої взаємодії та взаємовідносин як між всіма суб'єктами економічної системи підприємства (власники, менеджмент, працівники), так і між окремими її елементами (фінансовою, маркетинговою, виробничою та іншими підсистемам) та їх сприятливого впливу на рівень економічної безпеки. Елементи економічної системи підприємства узгоджуються на основі механізмів внутрішнього й зовнішнього (державного) регулювання відповідних процесів, які належать до різних підсистем вказаної системи. При цьому в процесі зовнішнього регулювання держава реалізує загальнонаціональні економічні інтереси. Це механізм передусім спрямований на узгодження й врівноваження дій усіх суб'єктів економічної безпеки, в тому числі, підприємств у напрямі забезпечення балансу їх економічних інтересів на мікро-, мезо- та макрорівнях.

Властивість *підтримки латентного зразка* пов'язана з тим, що економічна система підприємства є спроможною до самовідтворення – *простого*, яке є граничним порогом її існування, та *розширеного*, яке є ознакою стійких соціальних систем і являє собою базис для їх подальшого розвитку. При цьому взаємозалежність, взаємозв'язок і взаємозумовленість між складовими економічної системи підприємства – це основа її цілісності. Крім того, вони зумовлюють формування нових властивостей і якостей, які початково не властиві складовим, наявним в економічній системі підприємства.

Таким чином, *економічну безпеку підприємства* доцільно розглядати як стан захищеності його економічної системи та економічних процесів, що забезпечує оптимальне співвідношення між їх адаптивністю, спрямованістю на досягнення мети, інтеграцією та здатністю до підтримання латентного зразка, можливість попередження виникнення, мінімізації та подолання наслідків дії внутрішніх та зовнішніх загроз, здатність максимально ефективно реалізувати пріоритетні економічні інтереси в умовах мінливості зовнішнього середовища господарювання, використовуючи наявний ресурсний потенціал й резерви стійкості та самовдосконалення.

Висновки. Дослідження термінологічної бази визначення економічної безпеки підприємства надали можливість встановити наявність різних думок науковців щодо змісту вказаного поняття та відсутність єдиного загальноприйнятого визначення.

Враховуючи той факт, що сутнісні особливості будь-якої економічної дефініції максимально повно виявляються через її властивості, досліджено й охарактеризовано зміст якісних властивостей економічної безпеки підприємства, на основі соціологічної теорії Т. Парсонса. Відповідно, до основних якісних властивостей економічної безпеки підприємства віднесено властивості адаптації, спрямованості на досягнення мети, інтеграції та здатності до підтримання латентного зразка.

З урахуванням результатів проведеного дослідження уточнено визначення поняття "економічна безпека підприємства", яке враховує якісні властивості цієї дефініції, здатність до реалізації економічних інтересів, ресурсний потенціал й резерви стійкості та самовдосконалення підприємства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Козаченко Г. В., Адаменко Т. М. Економічна безпека підприємства: аналіз наявних визначень. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2015. № 1(1). С. 69-79. *Серія: Економічні науки*.
2. Ареф'єва О. В. Наукові основи формування економічної безпеки підприємства. Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України: зб. матеріалів наук.-практ. конф., (16–17 травня 2013 р., Київ). Київ: Вид-во Європейського ун-ту, 2013. С. 49-53.
3. Блакита Г. В., Мельник В. В., Пурденко О. А. Економічна безпека приватних підприємств. *Економіка України*. 2018. № 9 (682). С. 60-73.
4. Зубко Т. Л. Оцінка рівня економічної безпеки підприємства галузі зв'язку. *Економіка. Менеджмент. Бізнес*. 2016. № 3 (17). С. 81-88.
5. Белокуров В. В. Структура функциональных составляющих экономической безопасности предприятия. 2015. URL: www.safetyfactor.ru.
6. Дуравкин Н. А., Бондарева Я. Ю. Теоретические основы формирования экономической безопасности предприятий региона. 2019. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/323217403.pdf>.
7. Фоміна М. В. Проблеми економічно безпечного розвитку підприємств: теорія і практика: монографія. Донецьк: ДонДУЕТ, 2005. 140 с.
8. Єпіфанов А. О., Пластун О. Л., Домбровський В. С. Фінансова безпека підприємств і банківських установ: монографія. Суми: ДВНЗ "УАБС НБУ", 2009. 295 с.
9. Шемаєва Л. Г. Економічна безпека підприємств у стратегічній взаємодії з суб'єктами зовнішнього середовища: автореф. дис. ... д-ра екон. наук. Київ, 2010. 39 с.
10. Юрків Н. Я. Економічна безпека підприємств реального сектора на посттрансформаційному етапі розвитку економіки України. *Економічний вестник університета. Економіка і бізнес*. 2012. № 10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekonomichna-bezpeka-pidpriemstv-realnogo-sektora-na-posttransformatsiynomu-etapi-rozvitku-ekonomiki-ukrayini>.
11. Козаченко А. В., Пономарев В. П., Ляшенко А. Н. Экономическая безопасность предприятия: сущность и механизм обеспечения: монография. Киев: Либра, 2003. 280 с.
12. Stachowiak Z. Teoria i praktyka mechanizmu bezpieczeństwa ekonomicznego państwa: podręcznik is szkolne. Akademia Obrony Narodowej, 2012. 220 с.

13. Тамбовцев В. Л. Экономическая безопасность хозяйственных систем: структура проблемы. *Вестник МГУ*. 2005. № 3. С. 3. *Серия: Экономика*.
14. Сосновська І. М. Поняття та значення економічної безпеки виробничо-господарської діяльності підприємств. *Ефективна економіка*. 2015. № 9. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4303>.
15. Парсонс Т. Система современных обществ; пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева; под ред. М. С. Ковалевой. М.: Аспект Пресс, 1998. 270 с.
16. Міценко Н. Г., Кумечко О. І. Ресурсний потенціал підприємства: сутність, структура, стратегія використання. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2010. Вип. 20. С. 193-198.

Стаття надійшла до редакції 19.01.2021.

Bogma O., Silakova H. Enterprise economic security in the context of Parsons' sociological theory.

Background. *Economic security is not just a guarantee of effective and successful activity today and stable development of any enterprise in the future; it is a prerequisite for its existence. In the conditions of the armed conflict in the east of Ukraine, the Russian annexation of the Crimea, the global pandemic, the problem of maintenance of necessary and sufficient level of economic safety of the enterprises is actualized.*

The aim of the article is to characterize the essential features of economic security of the enterprise as a concept with further clarification on this basis of the content of the definition of "economic security of the enterprise".

Materials and methods. *The issues of theoretical substantiation of the object of research, consideration of the essence of "economic security of the enterprise" concept are based on such general and special methods of cognition as historical, abstract and logical and comparison. Methods of analysis and synthesis, induction and deduction, analogy, abstraction, system approach are used as a concept to determine the essential features of economic security of the enterprise. The generalization method has been used to formulate conclusions.*

Results. *The studies of terminological basis for determining economic security of the enterprise have established the presence of a large number of scientists' opinions on the content of this concept in the absence of a single common definition. Given the fact that the essential features of any economic definition are most fully manifested through its properties, the content of qualitative properties of economic security of the enterprise is studied and characterized, which is based on the study of one of the creators of modern theoretical sociology T. Parsons. Accordingly, the main qualitative properties of economic security of the enterprise have included the properties of adaptation, goal-oriented, integration and ability to maintain a latent pattern.*

Conclusion. *The study allowed clarifying the definition of economic security of the enterprise. Thus, it is proposed to consider the studied concept as a state of security of the economic system and economic processes of the enterprise, which provides the optimal relationship between their adaptability, goal-oriented, integration and ability to maintain a latent pattern, the ability to prevent, minimize and overcome internal and external threats, ability to realize priority economic interests effectively in the conditions of variability of external environment of managing, using available potential resource and reserves of stability and self-improvement.*

Keywords: economic security of the enterprise, economic system, economic interest, adaptation, latent communication, integration.

REFERENCES

1. Kozachenko, H. V., & Adamenko T. M. (2015). Ekonomichna bezpeka pidpriemstva: analiz naiavnykh vyznachen [Economic security of the enterprise: analysis of available definitions]. *Naukovyi visnyk Poltavskoho universytetu ekonomiky i torhivli – Scientific Bulletin of Poltava University of Economics and Trade. Series: Economic Sciences*. (Vol. 1). 69-79 [in Ukrainian].

2. Arefieva, O. V. (2013). Naukovi osnovy formuvannia ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva [Scientific bases of formation of economic security of the enterprise]. *Nederzhavna systema bezpeky pidpriemnytstva yak subiekt natsionalnoi bezpeky Ukrainy: zb. materialiv nauk.-prakt. konf.*, (16–17 travnia, Kyiv). Kyiv: Vyd-vo Yevropeiskoho un-tu [in Ukrainian].
3. Blakyta, H. V., Melnyk V. V. & Purdenko, O. A. (2018). Ekonomichna bezpeka pryvatnykh pidpriemstv [Economic security of private enterprises]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*. (Vol. 9 (682). 60-73 [in Ukrainian].
4. Zubko, T. L. (2016). Otsinka rivnia ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva haluzi zviazku [Assessment of the level of economic security of the communications industry]. *Ekonomika. Menedzhment. Biznes – Economics. Management. Business*. (Vol. 3 (17). 81-88 [in Ukrainian].
5. Belokurov, V. V. (2015). Struktura funktsionalnykh sostavlyayushchikh ekonomicheskoy bezopasnosti predpriyatiya [The structure of the functional components of the economic security of the enterprise]. Retrieved from <http://www.safetyfactor.ru> [in Russian].
6. Duravkin, N. A. & Bondareva Ya. Yu. (2019). Teoreticheskiye osnovy formirovaniya ekonomicheskoy bezopasnosti predpriyatiy regiona [Theoretical foundations of the formation of economic security of regional enterprises]. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/323217403.pdf> [in Russian].
7. Fomina, M. V. (2005). Problemy ekonomichno bezpechnoho rozvytku pidpriemstv: teoriia i praktyka [Problems of economically safe development of enterprises: theory and practice]. Donetsk: DonDUET [in Ukrainian].
8. Yepifanov, A. O., Plastun, O. L. & Dombrovskiy, V. S. (2009). Finansova bezpeka pidpriemstv i bankivskykh ustanov [Financial security of enterprises and banking institutions]. Sumy: DVNZ "UABS NBU" [in Ukrainian].
9. Shemaieva, L. H. (2010). Ekonomichna bezpeka pidpriemstv u stratehichnii vzaemodii z subiektamy zovnishnoho seredovyscha [Ekonomichna security of enterprises in strategic relations with sub'ukts of the zonal middle class]: avtoref. dys. ... d-ra ekon. Nauk. Kyiv [in Ukrainian].
10. Yurkiv, N. Ia. (2012). Ekonomichna bezpeka pidpriemstv realnogo sektora na posttransformatsiynomu etapi rozvytku ekonomiky Ukrainy [Economic security of real sector enterprises at the post-transformation stage of Ukraine's economy development]. *Ekonomicheskyy vestnik universiteta. Ekonomika i biznes – Economic Bulletin of the University. Economy and business*. (Vol. 10). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/ekonomichna-bezpeka-pidpriemstv-realnogo-sektora-na-posttransformatsiynomu-etapi-rozvytku-ekonomiki-ukrayini> [in Ukrainian].
11. Kozachenko, A. V. Ponomarev, V. P., & Lyashenko A. N. (2003). Ekonomicheskaya bezopasnost predpriyatiya: sushchnost i mekhanizm obespecheniya [Economic security of the enterprise: essence and mechanism of support]. Kyiv: Libra [in Russian].
12. Stachowiak, Z. (2012.) Teoria i praktyka mechanizmu bezpieczenstwa economic znegopaństwa: podręcznik is zkolne. Akademia Obrony Narodowej [in Polska].
13. Tambovtsev, V. L. (2005). Ekonomicheskaya bezopasnost khozyaystvennykh sistem: struktura problemy [Economic security of economic systems: the structure of the problem]. *Vestnik MGU – Bulletin of MSU*. (Vol.3), 3 [in Russian].
14. Sosnovska, I. M. (2015). Poniattia ta znachennia ekonomichnoi bezpeky vyrobnycho-hospodarskoi diialnosti pidpriemstv [The concept and importance of economic security of production and economic activities of enterprises]. *Efektivna ekonomika – Efficient economy*. (Vol. 9). Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4303> [in Ukrainian].
15. Parsons, T. (1998). Sistema sovremennykh obshchest [System of modern societies]. (L. A. Sedova, A. D. Kovaleva, Trans). M. S. Kovalevoy (Ed). Moscow: Aspekt Press [in Russian].
16. Mitsenko, N. H., & Kumechko, O. I. (2010). Resursnyi potentsial pidpriemstva: sutnist, struktura, stratehiia vykorystannia [Resource potential of the enterprise: essence, structure, strategy of use]. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy – Scientific Bulletin of NLTU of Ukraine*. (Vol. 20). 193-198 [in Ukrainian].

ЗУБКО Тетяна,

к. е. н., докторант, доцент кафедри економіки та фінансів підприємства
Київського національного торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: t.zubko@knute.edu.ua*ORCID:* 0000-0002-8950-1797

ГЕНЕЗИС ПОНЯТТЯ "ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВА"

Досліджено сутність та еволюцію поняття "економічна безпека". Розглянуто етапи формування категорії "економічна безпека". Систематизовано та згруповано підходи до визначення поняття "економічна безпека підприємства", розкрито його зміст.

Ключові слова: безпека, економічна безпека, економічна безпека підприємства, підходи, види економічної безпеки.

Постановка проблеми. Економічна безпека (ЕБ) в сучасних умовах невизначеності та непередбачуваності є однією з найактуальніших тем досліджень і дискусій українських та іноземних економістів. Цьому сприяли терористичні акти, російська військова агресія проти України і анексія Криму. Нестабільна політична і соціально-економічна ситуація в будь-якій країні посилюють ступінь ризику прийняття рішень і функціонування підприємств загалом.

На первинному етапі теоретичних досліджень першочерговим постає необхідність ґрунтовно дослідити еволюцію саме поняття "Економічна безпека підприємства" (ЕБП).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема економічної безпеки підприємства є однією з актуальних тем наукових дискусій. Питаннями економічної безпеки на мікрорівні займаються такі автори, як: В. Дикань, К. Божко, М. Копитка, В. Лук'янову, М. Кабрік, С. Лекаря, Р. Скриньковський, І. Стояненко, О. Ареф'єв, О. Ілляшенко, Н. Гуляєв [1–11] та ін. Однак попри значний інтерес вітчизняних та зарубіжних вчених і практиків, ще досі не розроблено єдиного підходу до визначення терміна "економічна безпека підприємства", а існуючі підходи відрізняються певними акцентами на ресурсних обмеженнях.

Мета статті – дослідити етапи формування категорії "економічна безпека", виокремити підходи до визначення економічної безпеки та розкрити суть поняття "економічна безпека підприємства".

Матеріали та методи. Основою цієї статті є синтез результатів досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців щодо визначення категорій "економічна безпека" і "економічна безпека підприємства". Дослідження цього питання проведено із застосуванням методів теоретичного узагальнення, аналізу і синтезу.

Результати дослідження. Людство ще з давніх часів відчувало негативний вплив навколишнього середовища. Формою зменшення впливу різних загроз став захист, безпека. Історично склалося, що для людини поняття "безпека" двовимірне: людина почувається безпечно, якщо відчуває захист у певний момент часу або якщо має впевненість у майбутньому. Згадки про термін "безпека" зустрічаються навіть у Біблії – у значенні стану захисту від небезпеки.

Розуміння економічної безпеки фактично виникло з появою держави та входить до складової національних інтересів. Згадки про доцільність підтримки безпеки в економічному контексті є в праці Платона "Політея". В цьому творі філософ запропонував ідею стану "ідеальної держави", яка перебуває в безпеці.

Ще одним історичним документом, який засвідчує вживання цього терміна, є словник Робера від 1190 р., в якому безпеку розглянуто як спокійний стан духу людини, захищеність від будь-якої небезпеки.

На думку сучасних учених, категорія "безпека" у слов'янському суспільстві з'явилась у середині XV ст. як реакція на загарбницькі зазіхання Золотої Орди. У XVII ст. це поняття вже відносять до державних, зокрема у серпні 1881 р. в Росії прийнято "Положення про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою", де визначено поняття громадської безпеки.

У XVII–XVIII ст. поняття "безпека" стосувалось здебільшого питань природного права (Т. Гоббс, Д. Локк, К. Гельвецій, П. Гольбах та ін.). У той час поняття безпеки прямо пов'язувалося з існуванням держави. Тому термін отримує таке трактування: "стан, ситуація спокою, яка виникає в результаті відсутності реальної небезпеки (як фізичної, так і моральної), а також матеріальні, економічні, політичні умови, відповідні органи, які сприяють утворенню такої ситуації" [1; 2].

Ще А. Сміт у своїй праці "Дослідження про природу і причини багатства народів" базував власні дослідження на вивченні економічного розвитку суспільства та підвищення добробуту його населення. Він стверджував, що "щорічна праця кожного народу являє собою первісний фонд, який надає йому всі необхідні для існування і зручностей життя продукти" [3].

Із загостренням у XX ст. кризових явищ посилилася увага до питань економічної безпеки держави. Зокрема, в процесі пошуку рішень стосовно виходу з кризи 1929–1933 рр. президентом США Ф. Рузвельтом вперше використано поняття "економічна безпека". У 1934 р. створено комітет з економічної безпеки, метою якого була нормалізація і стабілізація економічної та соціальної ситуації у державі.

У Сполучених Штатах Америки 26 липня 1947 р. президент Г. Трумен підписав "Акт про національну безпеку", в якому принципом міжнародної політики визначено саме Концепцію національної безпеки. Ще один президент США Б. Клінтон створив національний економічний

комітет для розробки та впровадження заходів з підтримки національної економічної безпеки. В той час поняття ЕБ стосувалося винятково національного рівня, а не рівня підприємств. Це прослідковується у визначеннях американських та англійських науковців (табл. 1).

Таблиця 1

Визначення безпеки американськими та англійськими науковцями

Автор, рік	Визначення
Волтер Ліпмен (1943)	"Нація знаходиться у безпеці, якщо вона не вимушена жертвувати своїми законними інтересами для уникнення війни, та в змозі, якщо доведеться, підтримати їх у ході війни"
Арнольд Вольфер (1962)	"Безпека, в об'єктивному значенні, оцінює відсутність загроз головним цінностям, в суб'єктивному значенні, відсутність страху з приводу того, що на ці цінності хтось буде зазіхати"
Міжнародна енциклопедія соціальних наук (1968)	"Безпека – це здатність нації захистити свої внутрішні цінності від зовнішніх загроз"
Амос Джордан, Уільям Тейлор (1981)	"Національна безпека, однак, має більш широке значення ніж захист від можливої фізичної шкоди; це також включає захист у широкому значенні життєво важливих економічних та політичних інтересів, втрата яких може зашкодити фундаментальним цінностям та життєздатності країни"
Річард Улман (1983)	"...один із шляхів переходу до більш всеосяжного визначення безпеки – це запитати, від чого можна було б відмовитись і отримати більше безпеки..."
Чарльз Майер (1990)	"Національна безпека... найкращим чином визначається як здатність контролювати ті внутрішні та зовнішні умови, які, на думку громадськості, є необхідними для їх власного самовизначення або автономії, процвітання та благополуччя"
Неу Ц.Р. (1994)	"Економічна безпека – це здатність захищати або просувати економічні інтереси США, враховуючи дії, які можуть загрожувати або блокувати ці інтереси"
Девід Ей. Белдвін (1997)	"Визначення поняття "безпека" нещодавно перетворилося на щось на зразок поверхової будови. Більшість таких зусиль, однак, більше стосується перегляду політичних програм національних держав, ніж самої концепції безпеки. Часто це приймає форму пропозицій щодо надання пріоритету таким питанням, як права людини, економіка, навколишнє середовище, наркотрафік, епідемії, злочинність або соціальна несправедливість, на додаток до традиційної стурбованості безпекою від зовнішніх військових загроз. Такі пропозиції, як правило, підкріплюються сукупністю нормативних аргументів щодо того, які цінності, яких людей чи груп людей слід захищати, емпіричних аргументів щодо характеру та величини загроз цим цінностям"
Б. Бузан, О. Вейер та Дж. Ді Вайлд (1998)	Дотримуючись переважно нейтральної позиції, обговорюють основні проблеми, пов'язані з правомірністю розгляду фірми як об'єкта безпеки, а точніше, об'єкта економічної безпеки. "Сам економічний аспект у поєднанні з безпекою вже має високий ступінь політизації", стверджує Бузан. Бузан здебільшого говорив про сек'юритизацію фірми з позиції держави. Визначають економічну безпеку підприємства як організаційну безпеку фірми, оскільки "фірми рідко мають сильну претензію на право виживання"

Джерело: згруповано за [4; 5; 12–15].

Інша ситуація з означенням ЕБ склалася серед економістів Європейського Союзу, де термін "економічна безпека" має два тлумачення. Перше належить до позиції ЄС у світовій економічній системі. Найбільшою

офіційною організацією, що займається комплексними питаннями, в тому числі економічної безпеки в Європі, є Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ). Вона об'єднує 57 країн, які розташовані в Європі, Центральній Азії та Північній Америці. З 1973 по 1975 рр. проводилися "наради з безпеки і співробітництва в Європі", створені за ініціативи СРСР і соціалістичних держав Європи, які названі згодом "Гельсінські угоди". У ході проведених форумів ухвалювалися заходи щодо зміцнення економічної безпеки в Європі. Серед учасників налічувалося 33 європейських держави, США і Канада. Народа проводилася в три етапи і завершилася підписанням Заключного акта з безпеки і співробітництва в Європі. *Друге* тлумачення передбачає розгляд економічної безпеки саме стосовно підприємств.

На Заході термін "економічна безпека" з'явився завдяки загостренню проблеми обмеженості ресурсів, коли традиційні зв'язки між постачальниками ресурсів, які були життєво необхідні індустриальним країнам, зруйновані через розпад колоніальної системи [16]. У той час концепція ЕБ формувалась під впливом взаємозалежності країн світу, в межах якої поняття економічної безпеки включало активізацію міжнародних господарських зв'язків, перебудову їх на основі врахування інтересів усіх сторін та рівноправ'я.

З 1977 по 2010 рр. відбулася низка зустрічей, в результаті яких підписані такі документи, як: Паризька хартія для нової Європи, Договір про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСС), прийнята Спільна декларація 22 держав (членів НАТО і ОВД), Хартія європейської безпеки, Угода про адаптацію ДЗЗСС, підсумкова Політична декларація і модернізований Віденський документ щодо заходів довіри як основи подальшої роботи.

Із 80-х років ХХ ст. розпочалася масштабна наукова розробка категорії "безпека" установами провідних країн світу, найбільш відомі з них – Лондонський інститут стратегічних досліджень, Стокгольмський інститут досліджень безпеки.

У міжнародній практиці поняття "економічна безпека" з'явилося у 1980-ті роки, а утвердилося і стало загально визнаним з прийняттям 40-ю сесією ГА ООН (1985 р.) резолюції "Міжнародна економічна безпека". Важливі аспекти забезпечення економічної безпеки держави як основи її національної безпеки закріплені у Стратегічній програмі ООН "Цілі тисячоліття" [6, с. 190].

Наведені матеріали свідчать про те, що поняття ЕБ не є сталим, воно змінюється, розширюється. До нього входять ознаки забезпечення існування як окремого підприємства, так і країни, а нині – й об'єднання країн. Основні етапи розвитку поняття "економічна безпека" надано в *табл. 2*.

Таблиця 2

Важливі етапи розвитку поняття "економічна безпека"

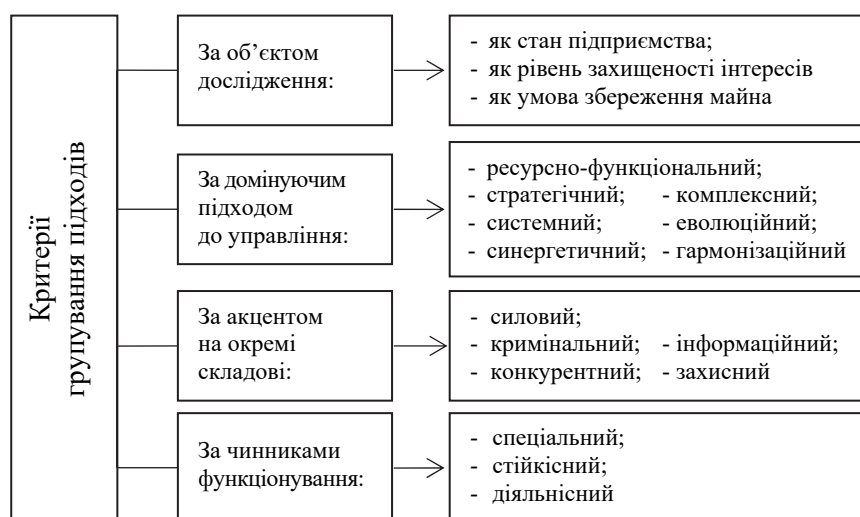
Етап	Мета
Прийняття закону "Про національну безпеку" (США, 1934 р.) та створення Федерального комітету з економічної безпеки	Збереження економічної самостійності країни; підвищення рівня якості життя населення через забезпечення достатності енергетики та недопущення енергетичної кризи
Створення міжнародних асоціацій забезпечення міжнародної економічної безпеки розвинених країн світу (1940–1950 рр.)	Зміцнення безпеки світового господарства та економіки окремих держав через недопущення енергетичної кризи
Прийняття країнами Західної Європи Стратегії економічного методу забезпечення національної безпеки (1973–1975 рр.)	Розробка комплексу заходів із забезпечення сталого розвитку економіки створенням механізму протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам країнам Європи
Декларування принципів міжнародної безпеки ООН (1985 р.) в резолюції "Міжнародна економічна безпека", Прийняття Стратегічної програми ООН "Цілі тисячоріччя"	Забезпечення комплексного підходу до вирішення багатьох взаємопов'язаних міжнародних проблем та стосунків
Зміна курсу країн колишнього Радянського Союзу на формування ринкової системи господарювання (1991 р.)	Демократизація суспільства, подолання соціальної напруги, забезпечення політичних змін, становлення ринкової економіки, покращення рівня життя населення
Прийняття країнами колишнього Радянського Союзу державних нормативно-правових актів з питань забезпечення національної економічної безпеки (1993–1994 р.)	Формування механізму забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз
Прийняття програмно-цільових документів із забезпечення національної безпеки України (1997 р.), зокрема у Постанові "Про концепцію (основи державної політики) національної безпеки України", схваленій Верховною Радою України 16.01.1997 р.	Формування сприятливого і передбачуваного правового поля для розвитку підприємництва і реалізації права на підприємницьку діяльність; забезпечення демократизації суспільства, поліпшення добробуту громадян, формування цивілізованого конкурентного середовища
Гарантування національної безпеки, економічна безпека позиціонується як одна із стратегічно важливих її функціональних складових (2003–2007 рр.)	Переорієнтація на забезпечення економічної безпеки держави, для чого були внесені зміни до Конституції України, затверджені Закони України "Про основи національної безпеки України", "Про раду національної безпеки і оборони"
Декларування принципів стратегічної значущості національної безпеки України (2008–2015 рр.). Фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень під керівництвом академіка НАНУ В. Горбуліна розроблена "Стратегія національної безпеки України", затверджена Указом Президента України № 287/2015 "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року "Про Стратегію національної безпеки України"	Забезпечення такого рівня національної безпеки, який би гарантував поступальний розвиток України, її конкурентоспроможність, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, подальше зміцнення міжнародних позицій та авторитету Української держави у сучасному світі
Прийняття стратегічних документів, зокрема Стратегія сталого розвитку "Україна – 2020" (Основні положення); Стратегія національної безпеки України; Концепція боротьби з тероризмом; Воєнна доктрина України та ін. Базовим законом у сфері національної безпеки встановлено Закон України "Про національну безпеку України" від 21 червня 2018 р. (2014–2018 рр.)	Зміцнення стратегії сталого розвитку України, впровадження нових програм заходів проти тероризму та сепаратизму
Розвиток інтеграційних процесів, зокрема збільшення впливу євроінтеграції на соціально-економічний стан країни (теперішній час). 02.09.2020 р. уряд ухвалив рішення створити комісію з питань координації виконання Угоди про асоціацію з ЄС, у керівництво якої увійдуть також представники Верховної Ради та Офісу Президента України	Підготовка пропозицій щодо розвитку відносин з ЄС у сфері європейської інтеграції з урахуванням поточного стану співробітництва з ЄС та подання їх Кабінету Міністрів України; підготовки та проведення переговорів/ведення діалогу із стороною ЄС щодо виконання Угоди про асоціацію

Джерело: згруповано та доповнено за [3; 4; 7].

Економічна безпека є універсальною категорією, яка показує захищеність суб'єктів соціально-економічних відносин на всіх рівнях, починаючи з держави й завершуючи окремим суб'єктом господарювання, підприємством, кожним громадянином. На цей час розрізняють такі *рівні економічної безпеки* [1, с. 151; 2; 4; 8; 16]: глобально-цивілізаційний, міжнародний, національний, регіональний, безпека підприємства, безпека особистості.

Економічну безпеку підприємства становлять юридичні, виробничі відносини і організаційні зв'язки, матеріальні й інтелектуальні ресурси, що забезпечують стабільність його функціонування, фінансово-комерційний успіх, прогресивний науково-технічний і соціальний розвиток.

Досі немає єдиного підходу до визначення сутності, змісту і методів визначення поняття "економічна безпека підприємства". Упродовж останніх десятиліть суттєво змінювались погляди щодо тлумачення цього поняття, що в результаті дає змогу згрупувати низку підходів за такими критеріями: об'єктом дослідження; домінуючим підходом до управління; акцентом на окремих складових; чинниками функціонування (*рисунок*).

Систематизація змістовних підходів до визначення поняття економічної безпеки підприємства

Джерело: розроблено автором.

Підходи різняться залежно від того, який акцент діяльності підприємства вони застосовують як головний. Детальний компаративний аналіз дав змогу систематизувати їх та визначити, що найкращими для визначення змісту поняття ЕБ є *системно-комплексний* та *ресурсно-функціональний* підходи.

Характеристику наукових підходів до визначення економічної безпеки підприємства надано в *табл. 3*.

Таблиця 3

Характеристика наукових підходів до визначення економічної безпеки підприємства

Класифікація	Підхід	Зміст	Автор	Перевага	Недолки
За об'єктами дослідження	Як стан підприємства	ЕБП – це стан господарюючого суб'єкта, що характеризується високим ступенем захищеності від поточних небезпек і загроз	І. Стовпченко [8, с. 517], О. Ареф'єва, С. Мізюк, М. Рапелкін [9], С. Глященко [10], Н. Гуляєва [11]	Враховується поняття стійкості та розвитку підприємства	Конкурентоспроможність враховується опосередковано, без акценту на ній
	Як рівень захищеності інтересів	ЕБП – це захищеність життєво важливих інтересів підприємства від внутрішніх і зовнішніх загроз, що забезпечується системою заходів спеціального, фінансово-економічного й соціального характеру	Р. Мальцева [17], А. Єпіфанов та ін. [18]	Зосередженість на інтересах підприємства, які визначають місію й цілі підприємства, відповідно основою в цьому випадку є акцент на загрозах цим інтересам	Відсутнє врахування потенціалу підприємства як визначальної складової його економічної безпеки
За домінуючим підходом до управління	Як умова збереження майна	Визначення ЕБП як забезпечення умов збереження майна та комерційної таємниці	А. Дикий [19]	Увага приділяється збереженню комерційної таємниці, що є найбільш частою загрозою	Не враховує в своєму означенні можливості розвитку підприємства та його конкурентоспроможність, що є основою його ЕБ
	Ресурсно-функціональний	Результативне використання ресурсів чи потенціалу із виокремленням певних функціональних складових	О. Глященко [10, с. 12], І. Отенко [20], Л. Омелянович [21]	Головна перевага цього підходу – його комплексність, оскільки в ньому закладено дослідження головних факторів впливу на функціональні складові ЕБП.	Відсутність чіткої типізації складових та єдиної методики оцінки рівня ЕБП
	Стратегічний	Стан підприємства, який забезпечується стратегією, що зумовлює достатній рівень і нарощування соціально-економічного потенціалу, стійкий розвиток бізнесу, підготовленість до можливих небажаних змін його життєдіяльності	М. Кабрік [5], О. Денисов [24]	Зосередженість на розбудові та впровадженні стратегії діяльності	
	Комплексний	Сукупність заходів та засобів щодо підтримки підприємства на рівні стійкого функціонування, розвитку та спроможності протистояти небезпекам та загрозам	Ю. Локтюнова [22], П. Попович [23], О. Денисов [24], І. Кузнєцова, О. Колея [25]	Наголос на тому, що ЕБП – це комплексна характеристика незалежного стану від неспоккою	Не виявлено
	Системний	ЕБП як "... гарантоване збереження рівноваги та стійкості, а також рівень захисту від різноманітних загроз ..." [26, с. 21].	Н. Реверчук [26], Г. Пухальська, Г. Христинч [27], М. Зацеркляний, О. Мельников [28], Г. Іванюта, А. Заїчковський [29]	Найбільш популярний та подібний до комплексного	Недолком цього підходу є ігнорування інтересів підприємства, досить опосередковане врахування мети та шлейф його роботи
	Еволюційний	ЕБП розглядається як стан розвитку життєвого циклу підприємства, стабільне функціонування, комерційний успіх, прогресивне використання здобутків науки й техніки, динамічний та поступальний розвиток, збереження потенціалу, рейтинг тощо	Ю. Локтюнова [22]	Відповідно до цього підходу для кожної стадії розвитку підприємства виникають різні загрози та небезпек. Перевага цього методу – його динамічність	Складність визначення рівня ЕБП

Закінчення табл. 3

Класифікація	Підхід	Зміст	Автор	Перевага	Недоліки
За домінуючим підходом до управління	Синергетичний	Основою синергетичного підходу до визначення сутності поняття "економічна безпека" є ефект синергії, що досягається завдяки формуванню стану захищеності бізнес-процесів від впливу загроз	О. Чесбурко, Л. Кошембар [35]	Наголос на тому, що ЕБП – це результат діяльності всіх бізнес-процесів	Складність факторного аналізу у визначенні рівня ЕБП
	Гармонізаційний	Перебачається, що керівництвом має бути сформована система його пріоритетів, виявлені інтереси взаємодіючих з ним суб'єктів зовнішнього середовища і вибрані такі форми та способи їх узгодження, щоб результати взаємодії забезпечили підприємству прибуток	О. Ареф'єва [9]	Первагою цього методу є його системність	Складність визначення рівня ЕБП
	Словий	Збереження комерційної таємниці та інших секретів підприємства	В. Дикань, К. Божко [1]	Гарантування ЕБП розглядалося як захист інформації. На підприємстві діяла дворівнева система захисту	Вузькість підходу, обумовлена зосередженістю лише на збереженні комерційної таємниці; не враховуються всі компоненти ЕБП
За акцентом на окремі складові	Кримінальний	Захищеність щодо кримінальних злочинів	М. Зубок [30]	Підвищена увага щодо загроз рейдерського характеру, як найбільш актуальних	Неврахування внутрішніх процесів підприємства, які створюють загрози його діяльності
	Конкурентний	Основними засадами конкурентного підходу є визначення ЕБП як "...присутність конкурентних переваг підприємства та ефективність функціонування підприємства у конкурентному середовищі..."	Т. Іванюта [29]	Враховання конкурентоспроможності як основної складової ЕБП, динамічності підходу	Неврахування можливостей розвитку підприємства та чинників загроз для нього
	Інформаційний	Економічна безпека підприємства зводилась переважно до його здатності зберігати комерційну таємницю	Т. Логутова [16]	На той час цей підхід відповідав вимогам	Занадто велика увага одному параметру; складність факторного аналізу рівня ЕБП
	Захисний	"ЕБП – це захищеність підприємств від негативних впливів (загроз) зовнішнього і внутрішнього середовища"	В. Дикань, К. Божко [1], Л. Кошембар [35]	Комплексність, підсилена увага щодо загроз як внутрішнього так і зовнішнього характеру	Не враховуються аспекти розвитку підприємства
	Спеціальний	Сутність ЕБП розглядається за певними специфічними ознаками та рисами	Н. Логінова [36]	Увага зосереджена виятково на чинниках впливу	Неврахування аспекту конкурентоспроможності
За чинниками функціонування	Стойкісний	ЕБП – сукупність чинників, які забезпечують незалежність, стійкість, здатність до прогресу в умовах впливу дестабілізуючих факторів	С. Шкарабан [37], О. Барановський [38], М. Капустін [39]		Певна обмеженість і неврахування ресурсної складової ЕБП
	Діяльнісний	"ЕБП – умови існування суб'єкта, що ним контролюються"	С. Шкарлет [40]		

Джерело: сформовано автором за [1; 5; 8–11; 16–30; 35–40].

Більшість вітчизняних дослідників наголошують на класифікації за домінуючим підходом до управління, відповідно виділяючи такі: ресурсно-функціональний; стратегічний; комплексний; системний; еволюційний; синергетичний; гармонізаційний. Подібна класифікація найбільш доцільна, оскільки рівень ЕБП визначається завжди суто з метою управління.

Запропоновано оптимальне визначення ЕБП: *економічна безпека підприємства – це стан підприємства, при якому воно є конкурентоспроможним, ефективно використовує свій потенціал та стійко розвивається.* У цьому визначенні враховано властивість динамічності (розвиток), ресурсну складову (потенціал), основний критерій оцінки діяльності підприємства – його конкурентоспроможність.

Узагальнення, аналіз та систематизація наявних підходів та визначень поняття економічної безпеки підприємства надали можливість виокремити основні *сутнісні характеристики* цього поняття:

- стан ефективного використання ресурсів;
- здатність до нейтралізації загроз;
- спроможність до розвитку;
- адаптивність;
- здатність досягати цілі.

До цього переліку доцільно додати ще дві характеристики: *орієнтація на конкурентоспроможність* (тобто прагнення забезпечити якнайвищий рівень конкурентоспроможності підприємства); *потенціалопідтримання* (тобто орієнтація на збільшення всіх компонентів потенціалу підприємства).

Висновки. Сформульовано визначення *економічної безпеки підприємства* з головним акцентом на його конкурентоспроможність, з урахуванням здатності до розвитку та підтримання ресурсного потенціалу. Досліджено підходи до визначення сутності, природи та особливостей ЕБП. Зважаючи на широкий спектр трактувань і різноманітність підходів, визначено, що саме використання двох взаємодоповнюючих підходів (стратегічного та комплексного) обґрунтовує визначення поняття ЕБП. Доповнено наявні на сьогодні сутнісні характеристики досліджуваної дефініції.

У перспективі питання забезпечення достатнього рівня економічної безпеки підприємств та стратегій їх розвитку повинні стати об'єктом більш ґрунтовного і повного дослідження. Можливості системного аналізу при цьому мають бути поєднані з перевагами традиційного макро- і мікроекономічного аналізу, що дасть змогу суттєво підвищити їх значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дикань В. Л., Божко К. М. Стратегія забезпечення економічної безпеки промислових підприємств. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2018. № 63. С. 150-158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vetp_2018_63_20.

2. Копитко М. І. Економічна безпека підприємств з виробництва транспортних засобів: монографія. Київ: Ліга-Прес, 2015. 556 с.
3. Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів. Київ: Наш формат, 2018. 736 с.
4. Лук'янова В. В. Діагностика економічної безпеки підприємства. Хмельницький: ХНУ, 2014. 165 с.
5. Sabric M. *Corporate Security Management: Challenges, Risks, and Strategies*. Butterworth-Heinemann, 2015.
6. Лекарь С. Правове регулювання економічної безпеки в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №12. С. 186-193. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/12/36.pdf>; DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.12.35>.
7. Скриньковський Р. М. Економічна безпека підприємства: сутність, класифікація та система діагностики. Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського. 2015. Вип. 3. С. 414-418.
8. Стояненко І. В., Лубенець А. О. Вплив діджиталізації на діяльність та економічну безпеку підприємств торгівлі. *Молодий вчений*. 2019. № 1(65). С. 516-519.
9. Ареф'єва О. В., Мізюк С. Г., Ращепкін М. Д. Особливості формування економічного потенціалу підприємств із позицій економічної безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Вип. 22. Ч. 1. С. 5-9. URL: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/22_1_2018ua/3.pdf.
10. Ілляшенко О. В. Побудова системи економічної безпеки підприємства: принципіві положення. *Technology audit and production reserves*. 2015. № 5/6(25). С. 4-7. URL: <http://journals.uran.ua/tarp/article/download/51252/47246> DOI: 10.15587/2312-8372.2015.51252.
11. Гуляєва Н. М., Вавдійчик І. М. Економічна безпека та стабільне функціонування підприємства. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2017. № 4(114). С. 79-88.
12. Baldwin D. A. The Concept of Security. *Review of International Studies*. 1997. № 23. С. 5-26.
13. Buzan B., Waever O., Wilde de J., *Security: A New Framework for Analysis*. Google Books. Lynne Rienner Publishers, 1998.
14. Neu C. R. The Economic Dimensions of National Security. 1994. RAND. С. 86.
15. Richard H. Ullman, 'Redefining Security', *International Security*. 1983. № 8. P. 129-153. URL: <https://muse.jhu.edu/article/446023/summary>.
16. Логутова Т. Г., Камышников В. Э. Экономическая безопасность промышленных предприятий. М-во образования и науки Украины, Гос. высшее учеб. заведение "Приазов. гос. техн. ун-т". Мариуполь: ГВУЗ "ПГТУ", 2013. 230 с.
17. Мальцева Р. Ю. Фінансова безпека підприємства: теорія питання. *Науковий вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ*. Чернівці: Ант Лтд., 2004. Вип. II. С. 158-65.
18. Спіфанов А. О., Пластун О. Л., Домбровський В. С. та ін. Фінансова безпека підприємств і банківських установ: монографія; за заг. ред. А. О. Спіфанова. Суми: УАБС НБУ, 2009. 295 с.
19. Дикий А. П. Організація бухгалтерського обліку як інструмент забезпечення економічної безпеки підприємства: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.09. Житомир: ЖДТУ, 2009. 21 с.
20. Отенко І. П., Іващенко Д. К., Воронков Г. А. Економічна безпека підприємства: навч. посіб. Харків: ХНЕУ, 2012. 252 с.

21. Омелянович Л. О., Долматова Г. Є. Економічна безпека торговельного підприємства; Донецький держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М.Туган-Барановського. Донецьк: ДонДУЕТ, 2005. 196 с.
22. Локтионова Ю. А. Механизм идентификации состояний экономической безопасности предприятия. *Журнал Социально-экономические явления и процессы*. Вып. № 5(051). 2013. С. 129-133.
23. Попович П. Економічна безпека підприємства на сучасному етапі розвитку економіки України. *Вісник Тернопільської академії народного господарства*. 2002. Вип. 2. С. 93-96.
24. Денисов О. Є. Комплексний підхід до оцінювання економічної безпеки галузі в умовах глобалізації. *Бізнес Інформ*. 2018. № 1. С. 207-212. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2018_1_31.
25. Кузнецова І., Кюне О. Сучасні підходи до визначення економічної безпеки підприємства. *Вісник Одеського національного економічного університету*. Вип.1, 2016. С. 122-135. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5246/1/%Сучасні%20підходи%20до%20визначення%20економічної%20безпеки%20підприємства.pdf>
26. Реверчук Н. Й. Управління економічною безпекою підприємницьких структур: монографія. Львів: ЛБІ НБУ, 2004. 195 с.
27. Пухальська Г. В., Христич Г. О. Економічна безпека підприємства: сутність та її складові. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2008. № 6. Т.1. С. 197-200.
28. Зацеркляний М. М., Мельников О. Ф. Основи економічної безпеки: навч. посіб. Київ: КНТ, 2009. 337с.
29. Іванюта Т. М., Заїчковський А. О. Економічна безпека підприємства: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 256 с.
30. Крегул Ю. І., Зубок М. І., Банк Р. О. Комерційна розвідка та внутрішня безпека на підприємстві]: навч. посіб.; за ред. Ю. І.Крегула. Київ: *Київський національний торговельно-економічний університет*, 2014. 175 с.
31. Верхоглядова Н. І., Герасимова О. Л., Щеглова О. Ю., Левчинський Д. Л. Економічна діагностика. Дніпропетровськ: Свідлер, 2011. 332 с.
32. Нусінова О. В. Основи оцінки економічної безпеки підприємств: теоретичні та практичні аспекти. Київ: ПанТот, 2012. 411 с.
33. Caralli R. F., Wilson W. R. The Challenges of Security Management. Pittsburg: CERT. Software Engineering Institute Carnegie Mellon University, 2001. URL: http://www/cert.org/archive/pdf/ESM_challenges.pdf.
34. Андрушків Б. М., Малюта Л. Я., Погайдак О. Б. Адаптивна структурно-компонентна модель забезпечення економічної безпеки підприємства. *Економічний аналіз*. 2016. Т. 25. № 2. С. 42-50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecan_2016_25%282%29_7.
35. Чеберяко О. В., Кошембар Л. О. Методологічні засади оцінювання економічної безпеки підприємства: зб. наук. пр.; О. Яценко (голов. ред.). Київ: КНЕУ, 2019. Вип. 20. С. 156-175.
36. Логінова Н. І. Місце кадрової безпеки в економічній безпеці підприємства. *Коммунальное хозяйство городов*. 2009. № 87. С. 371-376.
37. Шкарабан С. І., Корецький Б. М., Ярощук О. В. Діагностика і прогнозування фінансово-господарського розвитку акціонерного товариства: монографія. Терноп. нац. екон. ун-т. Вид. 2-е. Тернопіль: ТАЙП: Рада, 2010. 300 с.

38. Барановський О. І. Філософія безпеки: монографія: у 2 т. Київ: УБС НБУ, 2014. Т.1: *Основи економічної і фінансової безпеки економічних агентів*. 831 с.
39. Капустін М. Про деякі проблеми економічної безпеки підприємництва. URL: www.personal.in.ua/article.php?ida=524.
40. Шкарлет С. М. Економічна безпека підприємства: інноваційний аспект: монографія. Київ: Книжкове вид-во Національного авіаційного ун-ту, 2007. 436 с.

Стаття надійшла до редакції 16.12.2020.

Zubko T. Genesis of the concept of "economic security of the enterprise".

Background. *At the initial stage of theoretical research, it is necessary to investigate thoroughly the evolution of the concept "Economic security of the enterprise".*

Analysis of recent researches and publications. *The issue of economic security of the enterprise (ESE) is one of the most relevant topics of scientific discussion. V. Dykan, K. Bozhko, M. Kopytko, V. Lukianova, M. Kabrik, S. Lekar, R. Skrynkovskyi, I. Stoianenko, O. Arefieva, O. Iliashenko, N. Hulieva and many others deal with the problems of economic security at the micro level. However, despite the significant interest of domestic and foreign scientists and practitioners, a unified approach to the definition of the term "economic security of the enterprise" has not yet been developed, and existing approaches differ in some emphasis on resource constraints.*

The aim of the article is to explore the stages of formation of the category "economic security", to identify approaches to the definition of economic security and to reveal the essence of the concept of "economic security of the enterprise".

Materials and methods. *The basis of this article is a synthesis of research results of domestic and foreign scientists to determine the categories of "economic security" and "economic security of the enterprise". Methods of theoretical generalization, analysis and synthesis have been used in this research.*

Results. *The article shows the essence and evolution of the concept of economic security. The definition of safety given by American and British scientists has been studied. Formation stages of the category "economic security" are considered, the approaches to the definition of the concept of "economic security of the enterprise" are systematized and grouped. The essence of the concept of "economic security of the enterprise" is revealed. The main essential characteristics of the concept of "economic security of the enterprise" are singled out and specified.*

Conclusion. *The definition of economic security of the enterprise with the main emphasis on its competitiveness has been stated, taking into account the ability to develop and maintain resource potential. The approaches to determining the essence, nature and features of ESE are studied. Given the wide range of interpretations and diversity of approaches, it is determined that the use of two complementary approaches (strategic and integrated) justifies the definition of ESE. The essential characteristics of the studied definition have been supplemented.*

In perspective, the issues of ensuring a sufficient level of economic security of enterprises and strategies for their development should be the subject of a thorough research. The possibilities of system analysis should be combined with the advantages of traditional macro- and microeconomic analysis, which will significantly increase their value.

Keywords: security, economic security, economic security of the enterprise, approaches, types of economic security economic security.

REFERENCES

1. Dykan V. L., & Bozhko K. M. (2018). Strategiya zabezpechennya ekonomichnoyi bezpeky promyslovyh pidpryemstv [Strategy for ensuring the economic security of industrial enterprises]. *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti* – Bulletin of Transport Economics and Industry, 63, 150-158. Retrived from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vetp_2018_63_20 [in Ukrainian].

2. Kopytko, M. I. (2015). Ekonomichna bezpeka pidpriemstv z vyrobnytstva transportnykh zasobiv [Economic security of the enterprises for the production of vehicles]. Kyiv: Liha-Pres [in Ukrainian].
3. Smit, A. (2018). Doslidzhennia pro pryrodu i prychny bahatstva narodiv [Research on the nature and causes of the wealth of nations]. Kyiv: Nash format [in English].
4. Lukianova, V. V., & Shutiak, Yu. V. (2014). Diahnostyka ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva [Diagnostics of economic security of the enterprise]. Khmelnytsky: KhNU [in Ukrainian].
5. Cabric, M. (2015). *Corporate Security Management: Challenges, Risks, and Strategies*. Butterworth-Heinemann [in English].
6. Lekar, S. (2019). Pravove rehuliuвання ekonomichnoi bezpeky v Ukraini [Legal regulation of economic security in Ukraine]. *Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, economy and law*, 12, 186-193. Retrived <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/12/36.pdf>. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.12.35> [in Ukrainian].
7. Skrynkovskyi, R. M. (2015). Ekonomichna bezpeka pidpriemstva: sutnist, klasyfikatsiia ta systema diahnostyky [Economic security of the enterprise: essence, classification and system of diagnostics]. Nikolaev national university of them. Issue 3. 414 – 418 [in Ukrainian].
8. Stoyanenko, I. V., & Lubencz' A. O. (2019). Vplyv didzhy'talizaciyi na diyal'nist' ta ekonomichnu bezpeku pidpry'emstv torgivli [The impact of digitalization on the activities and economic security of trade enterprises]. *Molodyj vchenyj – A young scientist*, 1(65), 516-519 [in Ukrainian].
9. Aref'yeva, O. V., Mizyuk, S. G., & Rashhepkin M. D. (2018). Osobly'vosti formuvannya ekonomichnogo potencialu pidpry'emstv iz pozy'cij ekonomichnoyi bezpeky' [Features of formation of economic potential of enterprises from the standpoint of economic security]. *Naukovyj visnyk Uzhorods'kogo nacional'nogo universytetu – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, 22, 5-9. Retrived from http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/22_1_2018ua/3.pdf [in Ukrainian].
10. Illiashenko, O. V. (2015). Pobudova systemy ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva: pryncypovi polozhennia [Construction of the system of economic security of the enterprise: principles of position]. *Technology audit and production reserves*, 5/6(25), 4-7. Retrived from <http://journals.uran.ua/tarp/article/download/51252/47246>. DOI: 10.15587/2312-8372.2015.51252 [in Ukrainian].
11. Huljaieva, N. M. & Vavdiichyk I. M. (2017). Ekonomichna bezpeka ta stabilne funktsionuvannya pidpriemstva [Economic security and stable functioning of the enterprise]. *Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo torgoveli'no-ekonomichnogo universytetu – Herald of Kyiv National University of Trade and Economics*, 4 (114), 79-88 [in Ukrainian].
12. Baldwin, D. A. (1997). The Concept of Security. *Review of International Studies*, 23, 5-26 [in English].
13. Buzan, B., Waever, O., & Wilde, J. de. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Lynne Rienner Publishers [in English].
14. Neu, C. R. (1994). The Economic Dimensions of National Security. *RAND*, 86.
15. Richard, H. Ullman (1983). Redefining Security. *International Security*, 8, 129-153. Retrived from <https://muse.jhu.edu/article/446023/summary> [in English].
16. Logutova, T. G. (2013). Economic security of industrial enterprises. Ministry of Education and Science of Ukraine. State higher education. institution "Priazov. state tech. un-t". Mariupol: PSTU [in Ukrainian].
17. Mal'tseva, R. YU. (2004). Finansova bezpeka pidpryemstva: teoriya pytannya [Financial security of the enterprise: theory of question]. *Naukovyy visnyk Chernivets'koho torhovel'no-ekonomichnogo instytutu KNTEU – Scientific herald of Chernivtsi trade and economic institute of KNUTE*. Issue. II, 158-165 [in Ukrainian].
18. Yepifanov, A. O., Plastun, O. L., & Dombrovs'kyk, V.S. (2009). Finansova bezpeka pidpryemstv i bankiv'skykh ustanov [Financial security of enterprises and banking institutions]; A. O. Yepifanova (Ed.). Sumy: UABS NBU [in Ukrainian].

19. Dykyu, A. P. (2009). Orhanizatsiya bukhhalters'koho obliku yak instrument zabezpechennya ekonomichnoyi bezpeky pidpriumstva: avtoref. dys. Na zdobuttya nauk. Stupenya kand. ekon. nauk: spets. 08.00.09 – Organization of accounting as a tool for ensuring economic security of the enterprise: abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Economic Sciences: specialty 08.00.09. Zhytomyr: ZHDTU [in Ukrainian].
20. Otenko, I. P., Ivashchenko, H. A., & Voronkov, D.K. (2012). Ekonomichna bezpeka pidpriumstva [Economic security of the enterprise]. Kharkiv: KhNEU [in Ukrainian].
21. Omelianovych, L. O., & Dolmatova, G. E. (2005). Ekonomichna bezpeka torhovelnoho pidpriumstva [Economic security of trade enterprise]. Donetskyi derzh. un-t ekonomiky i torhivli im. M.Tuhan-Baranovskoho. Donetsk [in Ukrainian].
22. Loktyonova, Yu. A. (2013). Mekhanyzm ydentyfikatsyy sostoianyi ekonomicheskoi bezopasnosti predpriyatiya [The mechanism of identification of states of economic security of the enterprise]. *Zhurnal Sotsyalno-ekonomicheskyye yavleniya y protsessu – Journal of Socio-Economic Phenomena and Processes*. Issue 5 (051). 129-133 [in Ukrainian].
23. Popovych, P. (2002). Ekonomichna bezpeka pidpriumstva na suchasnomu etapi rozvytku ekonomiky Ukrainy [Economic security of the enterprise at the present stage of development of the economy of Ukraine]. *Visnyk Ternopil'skoi akademii narodnoho hospodarstva – Visnyk of Ternopil Academy of National Economy*. Issue 2. 93-96 [in Ukrainian].
24. Denysov, O. Ye. (2018). Kompleksnyi pidkhid do otsiniuvannia ekonomichnoi bezpeky haluzi v umovakh hlobalizatsii [Complex approach to assessing of economic security of the industry in the context of globalization]. *Biznes Inform – Business Inform*, 1, 207-212. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/binf_2018_1_31 [in Ukrainian].
25. Kuznetsova, I., & Kiune, O. (2016). Suchasni pidkhody do vyznachennia ekonomichnoi bezpeky pidpriumstva [Modern approaches to determining economic security of the enterprise]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu – Bulletin of the Odessa National University of Economics*, 1, 122-135. Retrieved from <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5246/1/%20Modern%20approaches%20to%20determining%20economic%20security%20enterprise.pdf> [in Ukrainian].
26. Reverchuk, N. Y. (2004). Upravlinnia ekonomichnoiu bezpekoiu pidpriumnytskykh struktur [Management of economic security of business structures]. Lviv: LBI NBU [in Ukrainian].
27. Pukhalska, H. V., & Khrystych, H.O. (2008). Ekonomichna bezpeka pidpriumstva: sutnist ta yii skladovi [Economic security of the enterprise: essence and its components]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Ekonomichni nauky – Visnyk of Khmelnytskyi National University. Economic sciences*, 6. (Vol.1). 197-200 [in Ukrainian].
28. Zatserklianyi, M. M., Melnykov, O. F. (2009). Osnovy ekonomichnoi bezpeky [Fundamentals of economic security]. Kyiv: KNT [in Ukrainian].
29. Ivaniuta, T. M., & Zaichkovskiy, A. O. (2009). Ekonomichna bezpeka pidpriumstva [Economic security of the enterprise]. Tsentri uchbovoi literatury [in Ukrainian].
30. Zubok, M. I., Krehul, Yu. I., & Bank, R. O. (2014). Komertsiiina rozvidka ta vnutrishnia bezpeka na pidpriumstvi [Commercial intelligence and internal security at the enterprise]. Kyiv: KNUTE [in Ukrainian].
31. Verkhohliadova, N. I., Herasymova, O. L. Shcheglova, O. Iu., & Levchynskiy, D. L. (2011). Ekonomichna diahnostyka [Economic diagnostics]. Dnipropetrovsk: Svidler [in Ukrainian].
32. Nusinova, O. V. (2012). Osnovy otsinky ekonomichnoi bezpeky pidpriumstv: teoretychni ta praktychni aspekty [Fundamentals of economic security assessment of enterprises: theoretical and practical aspects]. M-vo ekon. rozvytku ta torhivli Ukrainy. Kyiv: PanTot [in Ukrainian].
33. Caralli, R. F. & Wilson, W. R. (2001). The Challenges of Security Management. Pittsburg: CERT. Software Engineering Institute Carnegie Mellon University. Retrieved from http://www.cert.org/archive/pdf/ESM_challenges.pdf [in English].

34. Andrushkiv, B. M., Maliuta, L. Ya., & Pohaidak, O. B. (2016). Adaptivna strukturno-komponentna model zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva [Adaptive structural-component model of economic security of the enterprise] *Ekonomichniy analiz – Economic analysis*, 2, 42-50. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecan_2016_25%282%29__7 [in Ukrainian].
35. Cheberiako, O. V. & Koshembar, L. O. (2019). Metodolohichni zasady otsiniuvannia ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva [Methodological principles of assessing economic security of the enterprise]: zb. nauk. pr.: O. Yatsenko (Ed.). Kyiv: KNEU. Issue 20. 156-175 [in Ukrainian].
36. Lohinova, N. I. (2009). Mistse kadrovoi bezpeky v ekonomichnii bezpetsi pidpriemstva [The place of personnel security in economic security of the enterprise] – *Kommunalnoe khaziaistvo horodov: Nauchno-tekhnycheskyi sbornyk – Communal economy of cities: Scientific and technical collection*, 87, 371-376 [in Ukrainian].
37. Shkaraban, S. I., Koretskyi, B. M., & Yaroshchuk, O. V. (2010). Diahnostyka i prohnozuvannia finansovo-hospodarskoho rozvytku aktsionernoho tovarystva [Diagnostics and forecasting of financial and economic development of a joint stock company: Ternop. nats. ekon. un-t. 2 ed. Ternop.: TAIP: Rada [in Ukrainian].
38. Baranovskyi, O. I. (2014). Filosofiia bezpeky [Philosophy of security]. Kyiv: UBS NBU. T.1. Osnovy ekonomichnoi i finansovoi bezpeky ekonomichnykh ahentiv [Fundamentals of economic and financial security of economic agents [in Ukrainian].
39. Kapustin, M. (2014). Pro deiaki problemy ekonomichnoi bezpeky pidpriemnytstva [On some problems of economic security of entrepreneurship]. Retrieved from www.personal.in.ua/article.php?ida=524 [in Ukrainian].
40. Shkarlet, S. M. (2007). Ekonomichna bezpeka pidpriemstva: innovatsiinyi aspekt: monohrafiia [Economic security of the enterprise: innovative aspect]. Kyiv: Knyzhkove vydavnytstvo Natsionalnoho aviatsiinoho un-tu [in Ukrainian].

УДК 336.144:330.341.2

JEL Classification: E62, H3, O2

DOI: [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021\(135\)07](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021(135)07)

ВДОВІЧЕН Анатолій,

д. е. н., професор, професор кафедри менеджменту,
міжнародної економіки та туризму,
директор Чернівецького
торговельно-економічного інституту
Київського національного
торговельно-економічного університету
Центральна площа, 7, м. Чернівці, 58002, Україна

E-mail: vdovichen_anatolij@ukr.net

ORCID: 0000-0002-4496-6435

ЧОРНОВОЛ Алла,

д. е. н., доцент, завідувач кафедри фінансів
та банківської справи
Чернівецького торговельно-економічного інституту
Київського національного
торговельно-економічного університету
Центральна площа, 7, м. Чернівці, 58002, Україна

E-mail: alla_trufen@ukr.net

ORCID: 0000-0001-5155-7317

ТАБЕНСЬКА Юлія,

к. е. н., доцент, доцент кафедри фінансів та банківської справи
Чернівецького торговельно-економічного інституту
Київського національного торговельно-економічного університету
Центральна площа, 7, м. Чернівці, 58002, Україна

E-mail: juliatab@ukr.net

ORCID: 0000-0002-8590-7829

БЮДЖЕТНЕ ПЛАНУВАННЯ В УМОВАХ ІНСТИТУЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Визначено сутність та роль бюджетного планування у забезпеченні стійкості та збалансованості державного і місцевих бюджетів. Розкрито теоретико-методологічні засади функціонування системи бюджетного планування. Здійснено аналіз та оцінку планових і фактичних показників: доходів, видатків, дефіциту Державного бюджету України; державного та гарантованого державного боргу за 2015–2019 рр. Обґрунтовано шляхи удосконалення системи бюджетного планування в умовах інституційних перетворень.

Ключові слова: бюджетна політика, бюджетна система, бюджетне планування, доходи бюджету, видатки бюджету, дефіцит бюджету, державний борг.

Постановка проблеми. В умовах інституційних перетворень з метою забезпечення стійкості та збалансованості державного та місцевих бюджетів питанням підвищення обґрунтованості бюджетного планування, дієвості його інструментарію приділяється велика увага в теоретико-методологічних дослідженнях значного спектру науковців. Важливість підвищення рівня обґрунтованості бюджетного планування в країнах з трансформаційною економікою обумовлюється необхідністю врахування впливу глобалізаційних процесів на бюджетну систему та її складові, а також реальних фінансово-економічних можливостей країни.

© Вдовічен А., Чорновол А., Табенська Ю., 2021

90

ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2021. № 1

Нині з метою забезпечення стійкості та збалансованості бюджетів різних рівнів бюджетна політика спрямована на вдосконалення системи бюджетного планування. Це відбувається з урахуванням розвитку інформаційних технологій у фінансово-бюджетній сфері. Разом з цим, інструментарій бюджетного планування в країнах з трансформаційною економікою запозичується у країн з розвинутою економікою без належного врахування особливостей та рівня розвитку національної економіки, а також обмеженого фінансово-економічного потенціалу країн. Відповідно забезпечення дієвості бюджетного планування є комплексним завданням, яке передбачає обґрунтування стратегічних завдань розвитку країни на основі оцінки наявного фінансово-економічного потенціалу та визначення логічної послідовності реалізації інструментів бюджетної політики з метою вирішення цих стратегічних завдань. Зазначене активізувало питання розвитку системи бюджетного планування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розвитку системи бюджетного планування присвячено праці як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Так, Т. Брандт, С. Вагнер, Д. Нейман досліджують проблеми впливу екзогенних та ендогенних факторів на систему державних фінансів і відповідно обґрунтовують напрями змін інструментарію бюджетного планування з метою підвищення його якісного рівня [1]. Дж. Кейнс, В. Танзі, П. Самуельсон, Дж. Стігліц [2–5] акцентують увагу на необхідності здійснення стратегічного фінансово-бюджетного планування. Вітчизняні науковці С. Качула, Л. Лисяк, В. Опарін, В. Федосов, І. Чугунов [6–9] розкривають завдання та методи бюджетного планування, при цьому значну увагу акцентують на питаннях розвитку програмно-цільового методу у бюджетному процесі. І. Чугунов зазначає, що "розвиток програмно-цільового методу має відбуватися на основі ретельного аналізу необхідних і можливих бюджетних ресурсів для фінансування програми у плановому та наступних роках й очікуваного результату від реалізації бюджетної програми" [9]. Разом з тим, важливим є обґрунтування напрямів удосконалення системи бюджетного планування, що сприятиме забезпеченню стійкості та збалансованості державного і місцевих бюджетів.

Мета статті – розкриття напрямів удосконалення системи бюджетного планування та її інструментарію.

Матеріали та методи. У цьому дослідженні використано системний метод: при визначенні сутності та ролі бюджетного планування у забезпеченні стійкості та збалансованості державного та місцевих бюджетів. Порівняльний метод застосовано в процесі узагальнення особливостей інструментарію бюджетного планування. Метод наукового абстрагування застосовано при розкритті теоретико-методологічних засад удосконалення системи бюджетного планування. За допомогою методу аналізу та синтезу здійснено оцінку планових і фактичних показників: доходів, видатків, дефіциту Державного бюджету України; державного та гарантованого державного боргу.

Результати дослідження. В умовах інституційних перетворень зростає рівень фінансово-економічної незахищеності країн з трансформаційною економікою, що зумовлює підвищення обґрунтованості бюджетного планування, вдосконалення його інструментарію, забезпечення збалансованості державного та місцевих бюджетів. Вагомими завданнями при цьому є розробка економіко-математичних моделей, що базується на оцінці можливостей національної економіки, виходячи з аналізу макроекономічних пропорцій і відповідних соціально-економічних умов суспільного виробництва. Розробка підходів до бюджетного планування в контексті підвищення дієвості бюджетної політики є важливою умовою забезпечення економічного зростання.

Важливість розробки обґрунтованих бюджетних планів висвітлено у стратегічних документах соціально-економічного розвитку країн. Зокрема, визначається, що ефективна бюджетна політика щодо планування доходів і видатків бюджету, спрямована на досягнення та підтримку їх оптимального рівня, має відповідати таким критеріям: забезпечення стабільності та передбачуваності; середньострокове бачення (прийнятним визначається трирічний горизонт бюджетного планування); системність (регулювання доходів та видатків має супроводжуватись оцінкою наслідків відповідних рішень).

Розвиток суспільних відносин зумовив створення нових соціально-економічних умов, спрямованих на дієву організацію бюджетної системи на основі обґрунтованих та реалістичних фінансово-бюджетних прогнозів, які враховують як економічні, так і політичні пріоритети, що надає можливість для забезпечення бюджетної збалансованості, комплексного взаємозв'язку заходів державного управління соціально-економічними процесами у коротко-, середньо- та довгостроковій перспективі. Прогнозні бюджетні показники як цільові орієнтири формування бюджетної політики визначають умови функціонування національної економіки та рівень життя населення, оскільки в процесі розроблення бюджетних прогнозів взаємоузгоджуються планові державні витрати та джерела їх фінансування, визначаються можливості виконання органами державного управління своїх функцій та обґрунтовується рівень податкового навантаження. Саме тому вдосконалення методології бюджетного прогнозування, підвищення рівня наукової обґрунтованості та реалістичності прогнозних показників є передумовою забезпечення розвитку системи бюджетного планування.

Бюджетне планування визначається як: "науково обґрунтований процес визначення джерел формування та напрямів використання бюджетних ресурсів з метою забезпечення соціально-економічного розвитку країни" [10]; "процес формування органами державного управління певного рівня та архітектури бюджетних показників" [9]; "комплекс організаційно-технічних, методичних і методологічних заходів із визначення доходів і видатків бюджетів у процесі їх складання, розгляду та затвердження" [11]; "централізований розподіл та перерозподіл валово-

вого внутрішнього продукту через ланки бюджетної системи та видах фінансових планів на підставі стратегічних програм соціально-економічного розвитку держави" [12]. Таким чином, сутність бюджетного планування полягає в управлінні бюджетними ресурсами шляхом визначення тактичних та стратегічних цілей бюджетної політики, інструментарію її реалізації з метою забезпечення суспільного розвитку.

Бюджетне планування включає: теоретико-методологічні засади формування державного та місцевих бюджетів; нормативно-правову базу організації бюджетного процесу. В процесі бюджетного планування можна визначити такі *етапи*: аналіз і оцінка податкового потенціалу територій та видаткових повноважень відповідних органів державної влади та місцевого самоврядування; виявлення бюджетних можливостей шляхом обґрунтування нових фінансово-бюджетних рішень, реалізації нової бюджетної політики органами державної влади та місцевого самоврядування; обґрунтування напрямів та створення умов з метою досягнення визначених цілей бюджетної політики; перерозподіл завдань між учасниками бюджетного процесу. В процесі бюджетного планування визначається рівень впливу екзогенних та ендогенних чинників, можливі протиріччя і диспропорції, а також надається оцінка тенденціям та векторам розвитку об'єкта планування. Відповідно бюджетне планування є основою для прийняття обґрунтованих рішень у контексті напрямів державного регулювання соціально-економічних процесів.

До основних завдань бюджетного планування доцільно віднести: забезпечення застосування єдиної методики та методології бюджетного планування з урахуванням стратегічних завдань та індикаторів соціально-економічного розвитку країни; забезпечення балансу державних фінансових ресурсів шляхом взаємоузгодження надходжень та витрат державного і місцевих бюджетів; обґрунтування пріоритетних напрямів спрямування бюджетних ресурсів з врахуванням рівня та особливостей соціально-економічного розвитку країни на відповідному етапі; визначення поточних, середньо- та довгострокових цілей бюджетної політики, розробку інструментарію для їх реалізації; оцінку соціально-економічних наслідків реалізації бюджетної політики у коротко- і довгостроковому періодах.

Разом з цим, у процесі бюджетного планування доцільним є врахування таких *принципів*: видаткові зобов'язання мають бути взаємоузгодженими з дохідними повноваженнями; перерозподіл валового внутрішнього продукту через бюджетну систему доцільно розглядати як динамічний процес руху фінансових ресурсів; ефективного та результативного використання бюджетних ресурсів на основі оцінки досягнутих результатів органами державної влади та місцевого самоврядування з одночасним забезпеченням оптимального балансу між приватним та державним секторами; бюджетні витрати доцільно спрямовувати на суспільний розвиток; врахування всіх видатків у видатковій частині державного та місцевих бюджетів, неможливість їх здійснення

у разі непередбачення; доцільність взаємоузгодження передбачених витрат і стратегічних пріоритетів соціально-економічного розвитку країни; забезпечення оптимальної бюджетної структури як щодо дохідної, так і видаткової частин бюджету.

Врахування цих принципів сприятиме підвищенню рівня бюджетної стійкості та збалансованості, якісному рівню використання обмежених державних фінансових ресурсів, обґрунтованості та послідовності реалізації бюджетної політики як на державному, так і місцевому рівнях.

У наукових дослідженнях висувається гіпотеза, що *рівень дієвості* бюджетного планування залежить від політичних, інституційних та економічних детермінант [13]. Отже, підвищення рівня обґрунтованості бюджетного планування передбачає оцінку можливих змін відповідних детермінант.

До основних *методів бюджетного планування*, що використовуються в країнах як з розвинутою, так і трансформаційною економікою належать: нормативний (в його основу покладено норми, критерії як соціально-економічні інструменти бюджетного регулювання); індексний (який базується на аналізі та оцінці тенденцій розвитку бюджетної системи, динаміки бюджетних показників, їх взаємозв'язку з макроекономічними показниками); балансовий (передбачає планування бюджетних показників шляхом забезпечення рівноваги між дохідними і видатковими повноваженнями); моделювання (який базується на розробленні бюджетних моделей з урахуванням різних умов розвитку соціально-економічних процесів); програмно-цільовий (в його основу покладено обґрунтування та досягнення конкретних результатів шляхом здійснення систематичного аналізу та оцінки бюджетних показників на всіх стадіях бюджетного процесу). Разом з тим, найбільшого розвитку та застосування набув програмно-цільовий метод, найбільш дієвою *методологією* бюджетного планування вважається комбінування різних методів планування, що сприяє бюджетній збалансованості.

На цьому етапі суспільного розвитку у багатьох країнах здійснюється *середньострокове* бюджетне планування, що відповідно передбачає розроблення прогнозів на середньо- та довгострокову перспективу, які здатні охопити довготермінові взаємозалежності між бюджетними надходженнями та факторами, що визначають їх рівень. Разом з цим, продовження часового горизонту бюджетного планування змінює його зміст і роль у системі фінансово-економічного регулювання суспільних процесів. Середньострокові бюджетні плани, розроблені шляхом моделювання майбутніх бюджетних надходжень і витрат з урахуванням макроекономічних та інших припущень, є інструментами впливу на розвиток суспільних відносин. На їх основі обґрунтовуються принципи управління державними фінансовими ресурсами для забезпечення макроекономічної стабільності та стійкого економічного розвитку. Водночас, середньострокові бюджетні плани базуються на припущенні про існування стійкого зв'язку між податковими надходженнями та

потенційною податковою базою. Відповідно до методології бюджетного планування в багатьох країнах здійснюється регресія часових рядів певних податкових надходжень за відповідною податковою базою або її наближеним значенням та іншими змінними, що, як вважається, впливають на підсумкове значення надходжень. Якщо існують обмеження, які накладаються отриманими даними, податковою базою може слугувати ряд значень макроекономічних показників, зокрема ВВП. Якщо модель має прямо пропорційний характер, а податкова база коригується відповідно до змін режиму оподаткування з плином часу, здійснюється оцінка еластичності податків, яка потім може бути використана для розрахунку темпів зростання податкових надходжень у наступному періоді за умов стабільності механізму оподаткування.

Таким чином, процес бюджетного планування повинен ґрунтуватися на чітких організаційних засадах для отримання достовірних прогнозів незалежно від політичного втручання. Попри те, що в країнах з трансформаційною економікою важко отримувати високоточні прогнози доходів з огляду на високу макроекономічну нестабільність, низьку достовірність даних щодо податкового обліку і досить велику кількість змін до режиму оподаткування за відносно короткий проміжок часу важливо запровадити надійну і прозору систему прогнозування надходжень, забезпечену спеціалізованим та кваліфікованим персоналом, відповідними базами даних та сучасним програмним забезпеченням, а також механізмом внутрішньої та зовнішньої перевірки оцінок надходжень.

Бюджетний план повинен базуватись на офіційному макроекономічному прогнозі, що розробляється відповідними органами державного управління. Залучення різних державних установ до процедури прогнозування вимагає ефективної координації між ними для досягнення цілісного макроекономічного бачення. Вагомим завданням, враховуючи особливості розвитку суспільних відносин є законодавче закріплення норм щодо застосування зовнішньої експертизи в процесі прогнозування бюджетних надходжень, що сприятиме підвищенню точності та обґрунтованості прогнозу на основі критичної оцінки основних припущень та джерел інформації, які використовуються для складання бюджетних прогнозів.

Невід'ємною складовою бюджетного планування є фіскальні правила, які полягають у встановленні обмежень щодо дефіциту бюджету та державного боргу. Зокрема, визначається, що дефіцит бюджету не повинен перевищувати 3 % ВВП, державний борг – 60 % ВВП [14].

В Україні за 2015–2019 рр. частка дефіциту бюджету у ВВП становила 2.10 %, державного та гарантованого державою боргу – 68.60 %. Спостерігаються відмінності між показниками, визначеними згідно із законами України "Про Державний бюджет України" на відповідний рік та фактичними показниками, які коригуються шляхом уточнення бюджетного плану. За 2015–2019 рр. планові показники Державного бюджету України виконано: доходи – 101.57 %; видатки – 99.44 % (таблиця).

Таблиця

Державна бюджетна та боргова статистика України за 2015–2019 рр.

Показник	2015				2016				2017				2018				2019			
	План*		Фактично виконано		План*		Фактично виконано		План*		Фактично виконано		План*		Фактично виконано		План*		Фактично виконано	
	млрд грн	% до плану	% у ВВП	млрд грн	% до плану	% у ВВП	млрд грн	% до плану	% у ВВП	млрд грн	% до плану	% у ВВП	млрд грн	% до плану	% у ВВП	млрд грн	% до плану	% у ВВП	млрд грн	% до плану
Доходи	517.0	534.7	103.42	26.89	608.0	616.3	101.37	25.84	771.3	793.4	102.87	26.59	918.0	928.1	101.10	26.07	1007.3	998.3	99.11	25.12
Видатки	581.8	576.9	99.16	29.01	681.5	684.9	100.50	28.71	841.4	839.5	99.77	28.13	991.9	985.9	99.40	27.69	1093.0	1075.1	98.36	27.05
Дефіцит	76.0	45.2	59.47	2.27	83.7	70.3	83.99	2.95	77.6	47.9	61.73	1.60	80.6	59.3	73.57	1.66	91.1	81.0	88.91	2.04
Борг**	1394.0	1572.2	112.78	79.10	1946.3	1929.8	99.15	80.91	2403.1	2141.8	89.13	71.82	2749.4	2168.4	78.87	60.87	2448.7	1998.3	81.61	50.31

* За Законом України "Про Державний бюджет України" за відповідний рік.

** Державний та гарантований державою борг (план – граничний обсяг державного боргу).

Джерело: розраховано авторами на основі [15–19] та за даними Міністерства фінансів України (<https://mof.gov.ua/uk>).

Значний рівень бюджетного дефіциту в умовах інституційних перетворень зумовлює зростання процентних ставок, штучне утримання яких активізує інфляційні процеси та зростання попиту на кредитні ресурси, що відповідно зумовлює нераціональний розподіл фінансових ресурсів. Водночас, на цьому етапі спостерігається значний рівень державного боргу під впливом таких чинників: більш низькі фактичні показники економічного розвитку порівняно з передбачуваними; вразливість щодо негативного впливу зовнішніх фінансово-економічних факторів в умовах глобалізації; нестабільність національної валюти та зростання темпів інфляції.

Висновки. Дієва методологія бюджетного планування є основою формування виваженої бюджетної політики. Розробка обґрунтованих бюджетних планів надає можливість для прийняття ефективних управлінських рішень органами державної влади та місцевого самоврядування, спрямованих на забезпечення збалансованості державного та місцевих бюджетів. Значні відхилення фактичних бюджетних показників від планових не дають можливості для досягнення визначених результатів бюджетної політики. З метою розвитку системи бюджетного планування необхідний детальний аналіз, оцінка впливу внутрішніх та зовнішніх факторів на фінансово-економічне середовище, що уможливить виявлення закономірних тенденцій в динаміці макроекономічних індикаторів та бюджетних показників. При цьому вагомим завданням є розробка економіко-математичних моделей, що базуються на оцінці можливостей економічного розвитку країни, податкового потенціалу адміністративно-територіальних одиниць.

До основних напрямів удосконалення системи бюджетного планування належать: взаємоузгодження бюджетної політики з іншими складовими фінансової політики; розвиток системи середньострокового бюджетного планування; формування бюджетної політики на основі фіскальних обмежень; забезпечення умов для мінімізації фінансово-бюджетних ризиків; підвищення якісного рівня бюджетного прогнозування; забезпечення обґрунтованості бюджетного процесу в цілому та зокрема на стадії бюджетного планування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Brandt T., Wagner S., Neumann D. Prescriptive analytics in public-sector decision-making: A framework and insights from charging infrastructure planning. *European Journal of Operational Research*. 2021. Vol. 291. Is.1. P. 379-393.
2. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег; пер. с англ. М.: Либроком, 2017. 352 с.
3. Танзи Вито. Правительство и рынки: меняющаяся экономическая роль государства; пер. с англ. М.: Изд-во Института Гайдара, 2018. 584 с.
4. Самуэльсон П. Э., Нордхаус В. Д. Экономика. 19-е изд.; пер. с англ. М.: Вильямс, 2015. 1360 с.

5. Стиглиц Дж. Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему; пер. с англ. М.: Эксмо, 2016. 512 с.
6. Качула С. В. Державна фінансова політика соціального розвитку: монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. 424 с.
7. Лисяк Л. В., Журавель М. О. Бюджетна політика як інструмент забезпечення фінансової безпеки України. *Modern economics*. 2018. № 9. С. 53-59.
8. Опарін В. М., Федосов В. М., Юхименко П. І. Публічні фінанси: генеза, теоретичні колізії та практична концептуалізація. *Фінанси України*. 2017. № 2. С. 110-128.
9. Чугунов І. Я., Канєва Т. В. та ін. Державне фінансове регулювання економічних перетворень: монографія; за заг. ред. А. А. Мазаракі. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 376 с.
10. Фещенко Л. В., Проноза П. В., Кузьминчук Н. В. Бюджетна система України: Київ: Кондор, 2008. 440 с.
11. Сафонова Л. Д. Бюджетний менеджмент: Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. 110 с.
12. Юрій С. І., Стоян В. І., Даневич О. С. Казначейська система: Тернопіль: Карт-бланш, 2006. 818 с.
13. Boukari M., JoséVeiga F. Disentangling political and institutional determinants of budget forecast errors: A comparative approach. *Journal of Comparative Economics*. 2018. Vol. 46. Is. 4. 1030-1045 p.
14. Public finances in EMU, 2011. URL: https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2011/pdf/ee-2011-3_en.pdf
15. Закон України "Про державний бюджет України на 2015 рік" від 28.12.2014 № 80-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80-19#Text>.
16. Закон України "Про державний бюджет України на 2016 рік" від 25.12.2015 № 928-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928-19#Text>.
17. Закон України "Про державний бюджет України на 2017 рік" від 21.12.2016 № 1801-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1801-19#Text>.
18. Закон України "Про державний бюджет України на 2018 рік" від 07.12.2017 № 2246-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19#Text>.
19. Закон України "Про державний бюджет України на 2019 рік" від 15.09.2019 № 294-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2629-19#Text>

Стаття надійшла до редакції: 26.01.2021.

Vdovichen A., Chornovol A., Tabenska J. Budget planning in the conditions of institutional transformations.

Background. Quality level of the budget planning is an important factor in ensuring balance of state and local budgets in the conditions of institutional transformations. Adoption of effective management decisions by public authorities and local governments involves the development of the budget planning system taking into account information technology, assessment of changes in socio-economic processes.

The **aim** of the article is to reveal the areas of improvement of the budget planning system and its tools.

Materials and methods. The systematic method has been used in determining nature and role of the budget planning in ensuring the stability and balance of state and local budgets. The comparative method is used in the process of generalizing the features of the budget planning tools. The method of scientific abstraction is used in the disclosure of theoretical and methodological principles of improving the budget planning system. The method of analysis and the synthesis has been used to assess the planned and actual indicators (revenues, expenditures, deficit of the State Budget of Ukraine; public and guaranteed public debt).

Results. The essence and role of the budget planning in ensuring the stability and balance of state and local budgets have been determined. Theoretical and methodological principles of functioning of the budget planning system have been revealed. The analysis and assessment of planned and actual indicators such as revenues, expenditures, deficit of the State Budget of Ukraine; public and guaranteed public debt for 2015–2019 have been made. The ways of improving the budget planning system in the conditions of institutional transformations have been substantiated.

Conclusion. A detailed analysis and assessment of the impact of internal and external factors on the financial and economic environment is needed in order to develop the budget planning system in terms of institutional transformation. It will provide an opportunity to identify regular trends in the dynamics of macroeconomic indicators and budget indicators. An important task is to develop economic and mathematical models based on the assessment of economic development opportunities of the country, the tax potential of administrative territorial units.

Keywords: budget policy, budget system, budget planning, budget revenues, budget expenditures, budget deficit, public debt.

REFERENCES

1. Brandt, T., Wagner, S., & Neumann, D. (2021). Prescriptive analytics in public-sector decision-making: A framework and insights from charging infrastructure planning. *European Journal of Operational Research*. (Vol. 291,1). Is.16, 379-393 [in English].
2. Kejns, Dzh. M. (2017). *Obshhaya teorya zanyatosty, procenta y' deneg [The general theory of employment, interest and money]*. (Trans). Moscow: Ly'brokom[in Russian].
3. Tancy, Vy'to. (2018). *Pravy'tel'stvo y' rynky': menyayushhayasya ekonomy'cheskaya rol' gosudarstva [Government and markets: the changing economic role of the state]*. (Trans). Moscow: Y'zd-vo Y'nsty'tuta Gajdara [in Russian].
4. Samuél'son, Pol É., & Nordkhaus, Vyl'yam D. (2015). *Ékonomyka [Economics]*. 19nd ed. (Trans.). Moscow: Vyl'yams [in Russian].
5. Sty'gly'cz, Dzh. (2016). *Cena neravenstva. Chem rassloeny'e obshhestva grozy't nashemu budushhemu [The price of inequality. How does the stratification of society threaten our future]*. (Trans). Moscow: Eksmo [in Russian].
6. Kachula, S. V. (2019). *Derzhavna finansova polity'ka social'nogo rozvy'tku: monografiya [State financial policy of social development]*. Kyiv: Kyivs'ky'j nacional'ny'j torgovo-ekonomichny'j universy'tet [in Ukrainian].
7. Lysyak, L. V. & Zhuravel', M. O. (2018). Byudzhetna polity'ka yak instrument zabezpechennya finansovoyi bezpeky' Ukrayiny' [Budget policy as a tool to ensure financial security of Ukraine]. *Modern economics*, 9, 53-59 [in Ukrainian].
8. Oparin, V. M., Fedosov, V. M., & Yukhymenko, P. I. (2017). Publichni finansy: geneza, teoretychni kolizii ta praktychna kontseptualizatsiia [Public Finances: Genesis, Theoretical Collisions and Practical Conceptualization]. *Finansy Ukrainy*, 2, 110-128 [in Ukrainian].
9. Chuhunov, I. Y. (2018). Derzhavne finansove regulyuvannya ekonomichnyh peretvoren' [State financial regulation of economic transformations]. Kyiv: Kyivs'ky'j nacional'ny'j torgovo-ekonomichny'j universy'tet [in Ukrainian].
10. Feshchenko, L. V., Pronoza, P. V., & Kuzmynchuk, N. V. (2008). Biudzhetna systema Ukrainy [Budget system of Ukraine]. Kyiv: Kondor, 440. [in Ukrainian].
11. Safonova, L. D. (2001). Biudzhetnyi menedzhment [Budget management]. Kyiv: Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t, 110 [in Ukrainian].
12. Iurii, S. I., Stoian, V. I., & Danevych, O. S. (2006). *Kaznacheiska systema [Treasury system]*. Ternopil: Kart-blansh, 818 [in Ukrainian].
13. Boukari, M., & JoséVeiga, F. (2018). Disentangling political and institutional determinants of budget forecast errors: A comparative approach. *Journal of Comparative Economics*, 46. Is. 4, 1030-1045 [in English].

14. Public finances in EMU, 2011. Retrieved from https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2011/pdf/ee-2011-3_en.pdf [in English].
15. Zakon Ukrainy "Pro derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2015 rik" № 80-VIII vid 28.12.2014 [Law of Ukraine "On the State Budget of Ukraine for 2015" № 80-VIII from 28.12.2014]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80-19#Text> [in Ukrainian].
16. Zakon Ukrainy "Pro derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2016 rik" № 928-VIII vid 25.12.2015 [Law of Ukraine "On the State Budget of Ukraine for 2016" № 928-VIII from 25.12.2015]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1801-19#Text> [in Ukrainian].
17. Zakon Ukrainy "Pro derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2017 rik" № 1801-VIII vid 21.12.2016 [Law of Ukraine "On the State Budget of Ukraine for 2017" № 1801-VIII from 21.12.2016]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1801-19#Text> [in Ukrainian].
18. Zakon Ukrainy "Pro derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2018 rik" № 2246-VIII vid 07.12.2017 [Law of Ukraine "On the State Budget of Ukraine for 2018" № 2246-VIII from 07.12.2017]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19#Text> [in Ukrainian].
19. Zakon Ukrainy "Pro derzhavnyi biudzheth Ukrainy na 2019 rik" № 294-IX vid 15.09.2019 [Law of Ukraine "On the State Budget of Ukraine for 2019" № 294-IX from 15.09.2019]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2629-19#Text> [in Ukrainian].

ОБЛІК ТА ОПОДАТКУВАННЯ

УДК 657.421.3

JEL Classification: C02, D04, E61, F19, G14

DOI: [http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021\(135\)08](http://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021(135)08)

УМАНЦІВ Галина,
к. е. н., доцент, доцент кафедри
обліку та оподаткування
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: h.umantsiv@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0002-5410-1363

ШУШАКОВА Ірина,
к. е. н., старший викладач кафедри
обліку та оподаткування
Київського національного
торговельно-економічного університету
вул. Кіото, 19, м. Київ, 02156, Україна

E-mail: i.shushakova@knute.edu.ua
ORCID: 0000-0002-3811-683X

КОНТРОЛЬОВАНІ ОПЕРАЦІЇ З НЕМАТЕРІАЛЬНИМИ АКТИВАМИ У КОНТЕКСТІ ПЛАНУ ДІЙ BEPS

Досліджено сучасні глобальні тренди розвитку ринку інтелектуальної власності та визначено місце України у цих процесах. Проаналізовано основні форми зовнішньоекономічних операцій з нематеріальними активами та вимоги до визнання таких операцій контрольованими у контексті трансфертного ціноутворення. Наведено основні заходи щодо імплементації в Україні Плану дій BEPS.

Ключові слова: трансфертне ціноутворення, пов'язані особи, контрольовані операції, BEPS, нематеріальні активи, роєлті, міжнародна торгівля послугами.

Постановка проблеми. Для боротьби з ухиленням від сплати податків багатонаціональними корпораціями Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) висунула вимоги звітування компаніями щодо інформації про контрольовані операції та подання податковим органам відомостей стосовно географічного розподілу своєї прибутковості та діяльності. Податкова прозорість та обмін інформацією є основою глобальних зусиль для боротьби з агресивним податковим плануванням багатонаціональних корпорацій. Політичні органи у всьому світі, включаючи ОЕСР, країни G20, Європейський Союз (ЄС), Раду з питань фінансового обліку (FASB) та Організацію Об'єднаних Націй (ООН), запровадили ініціативи, спрямовані на підвищення розкриття податкової інформації [1].

З метою вирішення проблем розмивання (заниження) податкової бази та переміщення прибутків у вересні 2013 р. на саміті голів держав G20 затверджений план дій BEPS (*Base Erosion and Profit Shifting*). Зазначений План містить 15 кроків, результатом опрацювання яких є надання країнам внутрішніх та міжнародних інструментів, за допомогою яких права щодо оподаткування будуть приведені у відповідність до економічної діяльності міжнародних корпорацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання сучасних тенденцій руху капіталу вивчали такі вчені, як О. Рогач [2] і Т. Мельник [3]. Проблематику аналізу особливостей стану інноваційної діяльності та функціонування ринку інтелектуальної власності розкрито у працях В. Базалевича [4], В. Вірченка [5], Т. Писаренко та Т. Кваші [6]. Глобальні тенденції розвитку цифрової економіки з урахуванням процесів створення, використання та поширення об'єктів права інтелектуальної власності й основних проблем розбудови сфери охорони інтелектуальної власності в Україні у контексті цифровізації досліджено В. Хаустовою [7]. Теоретичні та практичні аспекти трансфертного ціноутворення розглядають у свої працях Т. Балюк [8], М. Браїя та А. Гемзік-Салвач [9], П. Джоші [1], О. Кузнечікова [10], М. Мішин [11], Т. Савчук [12], А. Шолохова [13].

Водночас за результатами огляду наукових та прикладних джерел визначено актуальність питань щодо оподаткування прибутку багатонаціональних компаній, у тому числі від операцій з об'єктами права інтелектуальної власності. Зважаючи на стрімкі темпи використання нематеріальних активів у сфері міжнародної торгівлі послугами та імплементацію Плану дій *BEPS* у законодавство України, зростає актуальність дослідження питань аналізу умов контрольованості операцій з нематеріальними активами та вибору методу встановлення відповідності їх здійснення принципу "витягнутої руки".

Метою статті є дослідження питань відповідності принципу "витягнутої руки" при здійсненні контрольованих операцій з нематеріальними активами у контексті Плану дій *BEPS*.

Матеріали та методи. Теоретико-методологічним підґрунтям статті є наукові праці українських та зарубіжних вчених з питань трансфертного ціноутворення щодо нематеріальних активів, матеріали аналітичних і дослідницьких структур, а також звітність компаній. Значна частка статистичного та інформаційного забезпечення питань, що аналізуються, представлена статистичним виданням Всесвітньої організації інтелектуальної власності (*WOIP*), Світового банку, Міжнародної бізнес-школи *INSEAD* з *Adecco Group*, Інституту лідерства людського капіталу (*HCLI*), Державної служби статистики України, доповідями експертів міжнародних рейтингів *Global Innovation Index*, *Bloomberg Innovation Index*, *Global Competitiveness Index*, *Innovation Union Scoreboard*, *Global Talent Competitiveness Index*. Дослідження концептуального фундаменту трансфертного ціноутворення нематеріальних активів у контексті *BEPS* ґрунтується на засадах Настанов ОЕСР.

Теоретико-методологічним базисом дослідження стали такі методи наукового пізнання, як аналіз, синтез, дедукція, індукція, методи систематизації, порівняння та узагальнення. Для поглиблення наочності відображення та схематичного подання інформації щодо експорту та імпорту послуг, роялті та інших послуг, пов'язаних з використанням інтелектуальної власності в Україні, застосовано табличні та графічні методи.

Результати дослідження. Глобалізаційні процеси у світовій економіці характеризуються екстериторіальністю бізнесу, формуванням великих багатонаціональних компаній, заснуванням дочірніх підприємств в усьому світі, злиттям фірм однієї або споріднених галузей з метою нарощування позицій та виходу на нові ринки, а також мінімізації витрат, включаючи витрати на оподаткування, досягнення якої можливе, зокрема, через специфіку ціноутворення у контрольованих операціях та співпрацю з корпораціями, місцем реєстрації яких є низькоподаткові юрисдикції [14].

Міжнародний рух капіталу значно впливає на розвиток диджитал-економіки, у тому числі ринку об'єктів права інтелектуальної власності й нематеріальних активів. Це обумовлює збільшення розмірів світових інвестицій в цифрову економіку. За своєю сутністю вона є системно організованою, просторовою структурою взаємовідносин між господарюючими суб'єктами, тому органічно вбудовується в мережі багатонаціональних компаній [2]. Своєю чергою, багатонаціональні компанії монополізують ринок нематеріальних активів (патентів, ліцензій, торгових марок, ноу-хау, програмного забезпечення тощо). Зокрема, експерти *Конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД)* зазначають, що великі компанії розширили свої можливості для отримання прибутку від операцій з нематеріальними активами внаслідок скорочення витрат щодо оподаткування. Це зумовлює посилення захисту прав інтелектуальної власності, а також удосконалення податкового законодавства з метою контролю за переміщенням прибутку та оптимізації податків, адже близько 70 % обороту цифрових багатонаціональних компаній припадає на міжнародні операції [7].

Результати аналізу звітів Європейського патентного офісу підтверджують, що галузі, в яких активно використовуються об'єкти інтелектуальної власності, забезпечують в ЄС зайнятість понад 25 % працездатного населення, формування понад 38 % ВВП та близько 90 % експорту [4]. Про значущість нематеріальних активів у процесах розвитку цифрової економіки свідчать індикатори глобального виміру ринку об'єктів права інтелектуальної власності [15]. За даними Світового банку, частка високотехнологічної продукції в експорті ЄС у 2018 р. оцінювалась у 16.2 %, хоча у 2009 р. цей показник становив 17.2 %. Ця зміна відповідала загальносвітовим тенденціям: у 2009 р. приблизно 21.17 % світового експорту припадало на високотехнологічну продукцію, тоді як у 2018 р. частка високих технологій у світовому експорті оцінювалась у 17.87 %. У США експорт високотехнологічних промислових товарів становив 25.01 % від експорту країни, а у наступні роки він зменшувався, досягнувши 18.9 % у 2018 р. [9; 16].

Згідно з Доповіддю Генерального директора Асамблеї *ВОІВ*, в якій досліджено інноваційну діяльність майже 130 країн світу, у 2018 р. за рівнем доходу від такої діяльності лідерами у галузі інновацій стали Швейцарія, Нідерланди, Швеція, Китай, Малайзія та Болгарія (*табл. 1*).

Таблиця 1

**Розподіл країн світу за групами згідно з рівнем доходу
від інноваційної діяльності, 2018 р. [17, с. 39]**

Рівень доходу	Граничні показники доходу для групи, дол. США	Країна	<i>Global Innovation Index</i>
Високий	Вище 12 236	Швейцарія	68.40
		Нідерланди	63.32
		Швеція	63.08
Вище середнього	3 956–12 235	Китай	53.06
		Малайзія	43.16
		Болгарія	42.65
Нижче середнього	1 006–3 955	Україна	38.52
		В'єтнам	37.94
		Молдова	37.63
Низький	Нижче 1 005	Танзанія	28.07
		Руанда	26.54
		Сенегал	26.53

Спільне дослідження Міжнародної бізнес-школи *INSEAD* з *Adecco Group* та Інститутом лідерства людського капіталу (*HCLTI*) Сінгапуру щорічно висвітлює вплив технологічних змін на конкурентоспроможність талантів. Мета цього дослідження – підтвердити виникнення нових можливостей щодо співпраці людей з новими технологіями, навіть в епоху витіснення робочих місць на всіх рівнях машинами. Відповідно до даних Глобального індексу конкурентоспроможності талантів (*Global Talent Competitiveness Index*) у 2018 р., провідні позиції посіли Швейцарія, Сінгапур, США, Норвегія, Швеція, Данія, Фінляндія, Велика Британія, Нідерланди та Люксембург. Порівняно з 69 місцем у 2017 р. у загальному рейтингу *Global Talent Competitiveness Index*, у 2018 р. Україна посіла 61 місце серед 119 досліджуваних країн. Значення основних показників *Global Talent Competitiveness Index* для України у 2016–2020 рр. наведено у табл. 2.

Таблиця 2

**Значення основних показників *Global Talent Competitiveness Index*
для України у 2016–2020 рр. [6; 18–20]**

Показник	Місце у рейтингу				
	2016	2017	2018	2019	2020
Ринкові та нормативні умови на ринку праці	91	103	99	96	94
Індекс приваблювання талантів	97	94	98	105	93
Перспективи кар'єрного зростання	72	64	66	68	68
Індекс здатності утримувати кваліфікований персонал	56	54	58	66	73
Фахові навички персоналу	40	66	44	45	56
Глобальні знання	61	53	42	37	46
Глобальний індекс конкурентоспроможності талантів	66	69	61	63	66

Як видно з *табл. 2*, у 2020 р. Україна покращила свої позиції у *Global Talent Competitiveness Index* за такими складовими індексу, як "індекс утримання талантів або здатність утримувати кваліфікований персонал" та "виробничі навички співробітників".

За результатами аналізу показників міжнародних індексів, які оцінюють отримання та наявність прав на інтелектуальну власність, встановлено, що Україна посіла третє місце за динамікою кількості виданих резидентам свідоцтв про право на товарний знак (*рис. 1*).

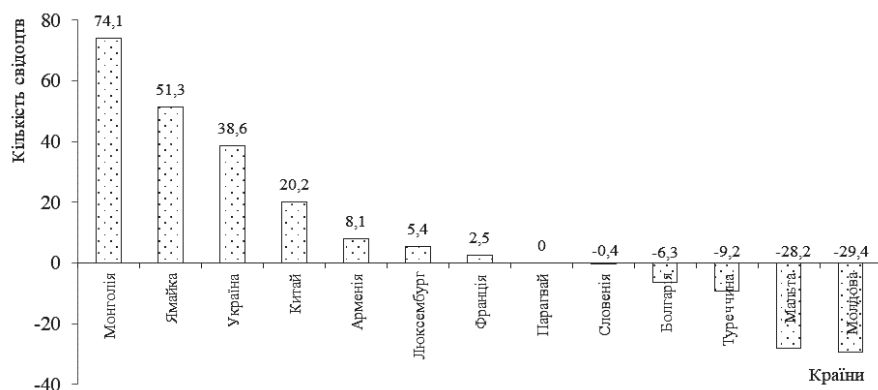

Рис. 1. ТОП-13 країн світу за зростанням кількості виданих резидентам свідоцтв про право на товарний знак (на 1 млрд дол. США ВВП) у 2017 р. [6; 21].

За патентною активністю Глобального інноваційного індексу *Bloomberg* Україна незмінно посідає 27 місце з 2016 р. завдяки кількості патентів, виданих на 1 млн витрат на *R&D* [6, с. 19]. За кількістю заявок на корисні моделі на 1 млрд дол. США ВВП у рейтингу *Global Innovative Index* Україна посідає 2 місце у світі (*рис. 2*).

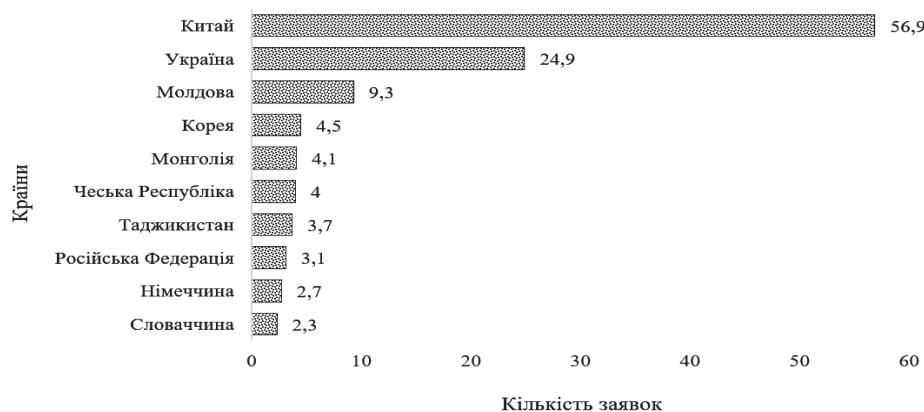

Рис. 2. ТОП-10 країн за кількістю заявок на корисні моделі, подані у національні офіси (на 1 млрд дол. США ВВП) [6; 21]

Попри високі показники у міжнародних рейтингах щодо отримання та наявності прав на інтелектуальну власність, посісти провідні позиції Україна змогла завдяки невисокому рівню ВВП та витрат на наукові дослідження, що, загалом, не є позитивними показниками фінансування сфери *R&D* нашої країни, а також характеризує низький рівень оплати праці винахідників та видатків з бюджету на науку. При цьому у структурі експорту високотехнологічних послуг за 2017 р. роялті та інші послуги, пов'язані з використанням інтелектуальної власності, становили 28 067 млн дол. США, тобто 0.3 % загального обсягу зовнішньої торгівлі послугами. Імпорт роялті та інших послуг, пов'язаних з використанням об'єктів права інтелектуальної власності, становив у середньому за 2011–2017 рр. 448.8 млн грн [6, с. 71]. Через це, сальдо торговельного балансу роялті та інших послуг, пов'язаних з використанням інтелектуальної власності, набувало від'ємного значення протягом 2011–2019 рр. (табл. 3).

Таблиця 3

Експорт та імпорт роялті та інших послуг, пов'язаних з використанням інтелектуальної власності, в Україні у 2011–2019 рр.

Показник	2011	2014	2015	2016	2017	2018	2019
<i>Обсяг, млн дол. США</i>							
Сальдо експорту-імпорту послуг	7557.02	5147.72	4213.63	4541.49	50877.42	6048.57	8709.63
Сальдо експорту-імпорту роялті та інших послуг, пов'язаних з використанням інтелектуальної власності	-365.77	-352.98	-250.62	-293.75	-367.46	-431.36	-491.85
Коефіцієнт покриття імпорту експортом роялті та інших послуг, пов'язаних з використанням інтелектуальної власності	0.1	0.2	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1
<i>% до загального обсягу розділу</i>							
Експорт послуг, усього	100	100	100	100	100	100	100
Експорт роялті та інших послуг, пов'язаних з використанням інтелектуальної власності	0.3	0.8	0.5	0.3	0.3	0.3	0.3
Імпорт послуг, усього	100	100	100	100	100	100	100
Імпорт роялті та інших послуг, пов'язаних з використанням інтелектуальної власності	6.6	7.1	5.5	6.1	7.4	8.1	8.3

Джерело: сформовано авторами на основі [3; 6, с. 71–72; 22; 23].

Найбільша частка у загальному обсягу експорту об'єктів інтелектуальної власності у 2018 р. припала на послуги з передавання франшизи та знаків на використання торгової марки (майже 50 % експорту роялті та інших послуг, пов'язаних з використанням інтелектуальної власності). За темпами зростання порівняно з 2017 р. перше місце утримують також послуги із передання франшизи та знаків

на використання торгової марки – 374 %, що пояснюється найбільшою часткою отриманих прав на інтелектуальну власність на знаки для товарів і послуг у загальній кількості отриманих прав на інтелектуальну власність та найвищими темпами зростання отримання цих прав серед інших видів інтелектуальної власності [6]. За даними Державної служби статистики України, у 2019 р. зафіксовано позитивне сальдо зовнішньої торгівлі послугами, пов'язаними з патентною діяльністю, в сумі 8.88 млн дол. США (при експорті 9.4 млн дол. США та імпорті 0.52 млн дол. США) [24].

Результати аналізу зовнішньоекономічних операцій з нематеріальними активами свідчать, що останнім часом зростає тенденція до використання об'єктів інтелектуальної власності в групах пов'язаних між собою підприємств шляхом передавання прав на них та сплати роялті в низькоподатковій юрисдикції. Зазначені тенденції стали однією з передумов для створення інструментарію регулювання фінансових потоків та протистояння виведенню капіталу на основі мінімізації податкових зобов'язань. Одним із таких важелів є форма податкового контролю трансфертного ціноутворення (ТЦУ) та концепція "витягнутої руки", яка встановлює правила визначення величини прибутку, що підлягає оподаткуванню, компанією, яка здійснює контрольовані операції. У зв'язку з цим уряди держав запровадили механізм контролю ТЦУ у податковому законодавстві [25].

Податковий контроль за ТЦУ керується принципом "витягнутої руки" (*Arm's length principle*). Йдеться про міжнародний стандарт, визнаний країнами *OECD*, як рекомендований до застосування з метою визначення трансфертних цін для податкових цілей. Він має за мету збільшення податкових зобов'язань пов'язаних осіб до рівня податкових зобов'язань непов'язаних осіб за умови відповідності умов здійснених ними операцій [25].

Протягом останніх трьох років обсяг пасивних доходів, виведених з України, становив 22.4 млрд дол. США. Щорічно понад 2 тис. платників податків декларують контрольовані операції на суму 90 млрд дол. США. Ці обсяги є значними для економіки України та потребують відповідного контролю [26]. При цьому згідно з п. 39.2.1 ст. 39 Податкового кодексу України (ПКУ) контрольованими операціями є:

- господарські операції, що впливають на об'єкт оподаткування сторін таких операцій, що здійснюються суб'єктами господарювання з пов'язаними особами-нерезидентами;
- зовнішньоекономічні господарські операції з продажу товарів, робіт, послуг через комісіонерів-нерезидентів [27].

Господарські операції можуть бути визнані *контрольованими* тільки у тому випадку, якщо за звітний рік дохід платника податків, визначений за правилами бухгалтерського обліку, перевищує 150 млн грн (за вирахуванням непрямих податків), а обсяг операцій з контрагентом – 10 млн грн.

Крім того, до контрольованих відносяться операції з контрагентами – нерезидентами, зареєстрованими у державі (території), включеній до Переліку держав (територій), які відповідають критеріям, установленим пп. 39.2.1.2 ст. 39 ПКУ, або контрагент-нерезидент, зареєстрований в організаційно-правовій формі, яка входить до Переліку організаційно-правових форм нерезидентів, які не сплачують податок на прибуток (корпоративний податок), у тому числі податок з доходів, отриманих за межами держави реєстрації таких нерезидентів, та/або не є податковими резидентами держави, в якій вони зареєстровані як юридичні особи (пп. "г" пп. 39.2.1.1 ст. 39 ПКУ) [27].

Згідно зі ст. 39 розділу I ПКУ господарські операції з нематеріальними активами є *господарськими операціями для цілей трансфертного ціноутворення* (якщо вони підпадають під критерії контрольованих) [27]. До них відносяться операції:

- пов'язані з використанням нематеріальних активів (роялті, ліцензійні платежі за передавання патентів, знаків для товарів і послуг, ноу-хау), а також інших об'єктів інтелектуальної власності, якщо вони підпадають під критерії контрольованості;
- які можуть призводити до зменшення обсягу доходу (фінансового результату) платника податку внаслідок повного або часткового, безповоротного чи тимчасового передавання нематеріальних активів (платежів за використання) платнику податку у разі, коли така передача непов'язаним особам не здійснювалася б без компенсації, незалежно від відображення в обліку.

За результатами аналізу виявлено, що основним міжнародним документом у сфері податкового регулювання трансфертного ціноутворення є Настанови ОЕСР щодо трансфертного ціноутворення для багатонаціональних компаній та його контролю з боку податкових органів [28], основні норми яких імплементовано в ст. 39 ПКУ. Згідно з цією статтею платник податку, який бере участь у контрольованій операції, повинен визначати обсяг його прибутку, що підлягає оподаткуванню, за принципом "витягнутої руки". Дослідження відповідності ціноутворення у контрольованих операціях з нематеріальними активами принципу "витягнутої руки", урахувуючи унікальність таких операцій, передбачає, що визначення зіставності з аналогічними операціями буде опиратися на діючу практику, яка має місце в тій чи іншій сфері застосування нематеріального активу [12].

За відсутності надійної та перевіреної інформації про зіставні неконтрольовані операції та через труднощі у застосуванні "стандартних" методів трансфертного ціноутворення, вартість нематеріальних активів або розміру відповідної компенсації може визначатися за методикою зіставної оцінки вартості, яка ґрунтується на розрахунку поточної вартості (дисконтованої вартості) майбутніх грошових потоків. Відповідно до пп. 39.3.10 ПКУ такий розрахунок здійснюється згідно з Національними або Міжнародними стандартами оцінки [27].

Зазначена норма є імплементацією рекомендацій *ОЕСР* щодо розв'язання складних випадків оцінки ринкової вартості нематеріальних активів або компенсації при переданні бізнес-функцій, які знайшли своє відображення в оновлених Настановах *ОЕСР* щодо трансфертного ціноутворення для транснаціональних компаній та податкових служб. З метою ефективного впровадження норм пп. 39.3.10 ПКУ щодо застосування методики зіставної оцінки вартості доцільно використовувати рекомендації, викладені у секції *D.2.6.3* Розділу VI Настанов *ОЕСР*. Для встановлення відповідності умов контрольованих операцій з нематеріальними активами принципу "витягнутої руки" доцільно дотримуватися певної послідовності дій (рис. 3).

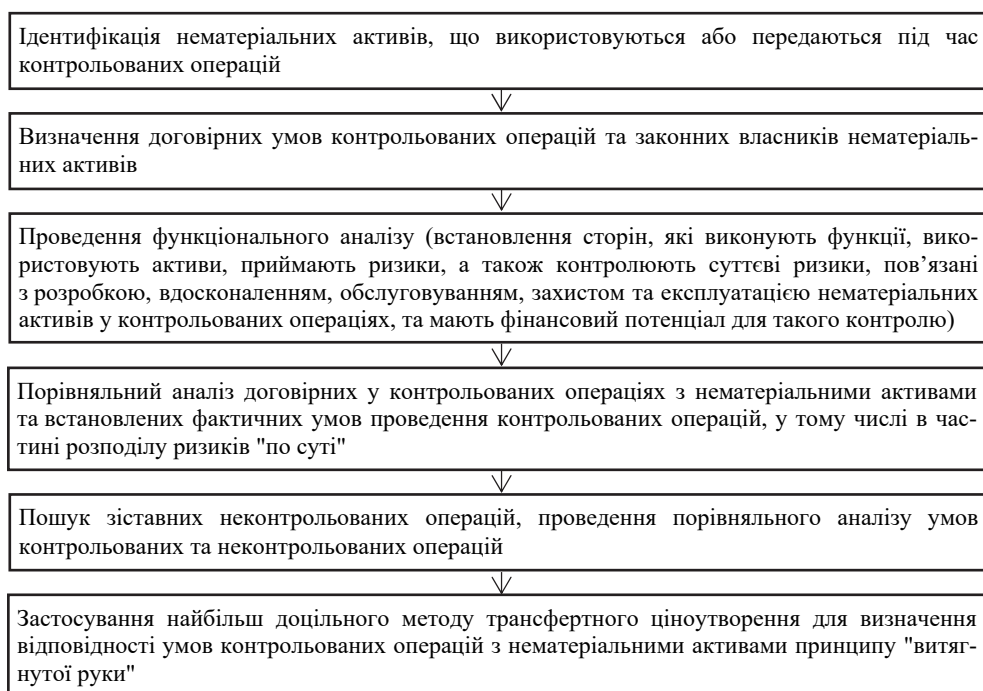

Рис. 3. Етапи аналізу встановлення відповідності умов контрольованих операцій з нематеріальними активами принципу "витягнутої руки" [29]

Відповідно до розділу I *Настанов* *ОЕСР* факторами, які визначають порівнянність, є характеристика майна, що передається, або послуг, що надаються, функції, які виконують сторони (з урахуванням активів, що використовуються, та взятих на себе ризиків), умови контрактів, економічні обставини сторін та їх виробничі стратегічні цілі [28, с. 47].

При ідентифікації зіставності комерційних та/або фінансових умов зіставних операцій з умовами контрольованої операції та визначення й аналізу впливу нематеріальних активів на умови контрольованості та зіставності операцій враховуються чинники, передбачені ПКУ (табл. 4).

Чинники зіставності умов здійснення операцій з нематеріальними активами

Мета аналізу	Чинник
Ідентифікація зіставності умов здійснення операцій з умовами контрольованої операції	Тип активу (нематеріальні активи, ліцензійні платежі)
	Природа активу (вік, ринкова вартість, способи використання, наявність прав захисту тощо)
Ідентифікація та аналіз впливу нематеріальних активів на умови контрольованої та зіставних операцій	Обсяг майнових прав на нематеріальні активи та договірні умови їх використання
	Характеристики нематеріальних активів (унікальність, наявність правового захисту, сфера застосування, термін корисного використання тощо)
	Договірні та фактичні засади діяльності сторін, пов'язані з розробленням, удосконаленням, підтриманням, захистом і використанням зазначених активів

Джерело: сформовано авторами на основі [28].

Положення ст. 39 ПКУ досить обмежені в частині вимог і правил, які можуть бути застосовані до контрольованих операцій з нематеріальними активами, оскільки для них немає надійних порівняльних даних. Тому Державна податкова служба України неодноразово наголошувала, що у своїх підходах вона цілком орієнтується на положення *Настанов* ОЕСР щодо трансфертного ціноутворення. Стосовно нематеріальних активів справедливим буде прийняття до уваги нових рекомендацій, які ОЕСР публікувала щодо застосування підходу до складних нематеріальних активів і методу розподілу прибутку у межах Плану дій *BEPS* 8–10 у липні 2018 р. [12].

Приєднавшись у 2017 р. до Програми розширеного співробітництва у рамках ОЕСР, Україна зобов'язалася імплементувати "Мінімальний стандарт" Плану дій *BEPS* (*Base Erosion and Profit Shifting* – розмивання податкової бази й виведення прибутку з-під оподаткування) [26]. При цьому мінімальним стандартом передбачено сукупність обов'язкових чотирьох заходів, наведених на *рис. 4*.

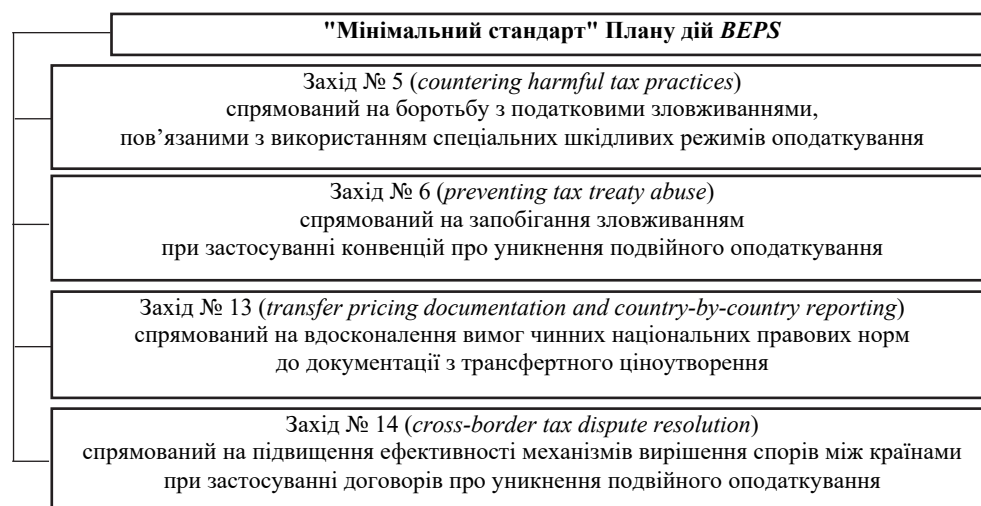

Рис. 4. Обов'язкові заходи Плану дій *BEPS*

Джерело: сформовано авторами на основі [26].

Наприклад, *Zaxid № 5* Плану *BEPS* стосується і доходів від об'єктів інтелектуальної власності, зокрема йдеться про неможливість поширення пільг на такі об'єкти інтелектуальної власності, як торгові марки, знаки для товарів і послуг та інші маркетингові нематеріальні активи. Застосування податкових пільг можливе для нематеріальних активів промислової власності (патенти, ноу-хау та інші результати науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт (НДДКР), а також об'єктів авторських прав – програмне забезпечення (ПЗ), музичні, літературні твори та відеотвори) лише за умови прямого зв'язку між фактичною діяльністю та власними активами компанії (враховуючи офіс і персонал) та отриманими компанією доходами [10].

Якщо Мінімальний стандарт включав обов'язкову реалізацію 4-х кроків з 15-ти за Планом, то зараз в Україні реалізовано нормативно-правове підґрунтя для більшості кроків Плану [26]. Визначальним моментом на цьому шляху стало ухвалення Закону України "Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві" від 16.01.2020 № 466-IX, що набув чинності 23.05.2020, яким упроваджується низка фундаментальних змін, спрямованих на боротьбу з розмиванням податкової бази та виведенням прибутку з-під оподаткування [30]. Перелік таких змін наведено у *табл. 5*.

Таблиця 5

Огляд нововведень ПКУ, спрямованих на боротьбу з розмиванням податкової бази та виведенням прибутку з-під оподаткування

Напрямок	Характеристика
Контроль за трансфертним ціноутворенням з імплементацією Плану дій <i>BEPS</i> (кроків 8–10, 13)	Розподіл функцій, ризиків та нематеріальних активів у середині групи компаній; виключення обмеження на застосування винятково біржових котирувань певних бірж для сировини і товарів та надання можливості використовувати котирувальні ціни на такі товари; запровадження трирівневої структури документації для міжнародних груп компаній, яка містить документацію з трансфертного ціноутворення (локальний файл), глобальну документацію (майстер-файл) та звіт за країнами (<i>country-by-country reporting</i>)
Міжнародні процедури	Застосування процедури взаємного узгодження (Крок 14), що передбачає механізм подання заяви на розгляд справи за процедурою взаємного узгодження, вимоги до такої заяви, порядок дій контролюючого органу тощо; оподаткування прирівняних до дивідендів платежів при здійсненні операцій з нерезидентами
Контрольовані іноземні компанії	Визначення контрольованих іноземних компаній та їх оподаткування (Крок 3), що передбачає: запровадження підходів до оподаткування прибутку контрольованих іноземних компаній на рівні контролюючого суб'єкта такої компанії; необхідність подання до контролюючого органу контролюючими особами звіту про контрольовані іноземні компанії
Міжнародне оподаткування	Заходи запобігання зловживанням на основі договорів про уникнення подвійного оподаткування (Крок 6); недопущення уникнення статусу постійного представництва та оподаткування постійних представництв (Крок 7)

Джерело: сформовано авторами на основі [31].

Головна мета нововведень – боротьба з офшорами і відтоком капіталу у низькоподатковій юрисдикції. Міжнародна спільнота почала активно обговорювати втілення нового етапу Всесвітньої податкової реформи – Плану дій *BEPS 2.0*, який спрямований на істотні зміни в оподаткуванні цифрових гігантів (на кшталт *Google, Facebook, Amazon*) тощо. Експерти наголошують, що диджиталізація, штучний інтелект стануть головною рушійною силою зростання світової економіки до 2030 р. Прогнозується, що вже у 2025 р. майже чверть світового ВВП припадатиме на цифрову економіку завдяки диджиталізації промисловості (наразі за різними оцінками така частка становить від 4.5 % до 15.5 %) [13].

Провідну роль у загальносвітових процесах цифровізації та створенні об'єктів права інтелектуальної власності відіграють Сполучені Штати Америки та Китай. Наприклад, на них припадає 75 % усіх патентів, пов'язаних з технологіями блокчейн, 50 % світових витрат на Інтернет речей і понад 75 % світового ринку відкритих технологій хмарних обчислень. На ці країни припадає 90 % ринкової капіталізації 70 найбільших цифрових платформ світу, тоді як частка країн Європи становить 4 %, а країн Африки і Латинської Америки в сукупності – всього 1 %. На частку семи "суперплатформ", а саме *Microsoft, Apple, Amazon, Google, Facebook, Tencent* і *Alibaba*, припадає дві третини сукупної капіталізації ринку [7].

План дій *BEPS 2.0* є реалізацією Програми роботи з вирішення податкових викликів, пов'язаних із цифровою економікою, прийнятою *Inclusive Framework* (група з 135 країн, включно і України, які співпрацюють у рамках Програми розширеного співробітництва Плану дій *BEPS* ОЕСР/G20 Програми розширеного співробітництва Плану дій *BEPS* ОЕСР/G20) у травні 2019 р., та складається з двох компонентів [13].

Компонент 1 передбачає, що компанії повинні платити податки у країнах, де отримують прибуток, а не тільки за місцем їх юридичної реєстрації. Це стосується, насамперед, цифрового бізнесу та інтернет-торгівлі, хоча й не обмежується ними. Планується, що дія *Компонента 1* стосуватиметься багатонаціональних компаній з обсягом консолідованого доходу всіх структур групи понад 750 млн євро. *Компонент 2* містить Глобальну пропозицію щодо протидії розмиття податкової бази (*Global Anti-Base Erosion, GloBE*), метою якої є координація податкової політики на глобальному рівні шляхом запровадження мінімальної ставки оподаткування прибутку багатонаціональних компаній, що спричинить недоцільність перенесення компаніями прибутків у юрисдикції з низькими або нульовими податками [13].

Метою Програми розширеного співробітництва Плану дій *BEPS* є забезпечення того, аби міжнародні податкові принципи для великих транснаціональних корпорацій залишалися релевантними і сьогодні, і в майбутньому. Такі принципи мають відповідати економічній ефективності та глобальному добробуту у світі. Введення таких правил

стимулюватиме окремі юрисдикції переглядати свої локальні податкові політики оподаткування прибутку. Передусім це стосуватиметься країн, де доходи не обкладаються податком на прибуток або мають дуже низькі ставки оподаткування, хоча термін "низькоподаткова юрисдикція" дуже відрізняється в країнах світу. Наприклад, Україна для більшості країн є низькоподатковою юрисдикцією, адже ставка податку на прибуток нижча за 25 %.

Висновки. З використанням можливостей пільгових податкових режимів міжнародні корпорації здійснюють податкове планування з метою оптимізації податкового навантаження. Це зумовлює пошук державами шляхів подолання втрати значних сум на бюджетних податкових надходженнях, спричинених таким агресивним податковим плануванням. З метою вирішення цієї глобальної податкової проблеми, а також через наявність неузгодженостей і прогалів у міжнародному податковому законодавстві, ОЕСР розпочала низку ініціатив, найсуттєвішою з яких є План дій *BEPS*, основні кроки якого імплементуються у вітчизняне податкове законодавство.

В Україні значна частина великих платників податків є афілійованими з інтегрованими корпоративними структурами, у фінансово-господарській діяльності яких присутні транскордонні операції з нематеріальними активами. У контексті реалізації кроків Плану дій *BEPS* в Україні особливого значення набуває контроль відповідності умов контрольованих операцій принципу "витагнутої руки". Тому при здійсненні операцій з нематеріальними активами необхідно враховувати вимоги ПКУ від попереднього аналізу умов контрольованої операції до вибору методу ТЦУ.

Аналіз зазначених елементів порівнянності є лише частиною глобального аналітичного процесу, що передбачає безперервний, цілісний, системний та послідовний підхід. Це зумовлює необхідність у формуванні підходів до податкового адміністрування трансфертних цін, що забезпечить створення конкурентних економічних відносин, введення зрозумілих і прозорих механізмів визначення контрактних цін.

Перспективами подальших досліджень є розробка методичних засад аналізу умов контрольованості операцій з нематеріальними активами та вибір методу встановлення відповідності їх здійснення принципу "витагнутої руки".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Joshi P. Does Private Country-by-Country Reporting Deter Tax Avoidance and Income Shifting? Evidence from BEPS Action Item 13. *Journal of Accounting Research*. 2020. Vol. 58. P. 333-381. DOI:10.1111/1475-679X.12304.
2. Сучасні тенденції міжнародного руху капіталу: монографія; за ред. О. І. Рогача. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 269 с.
3. Мельник Т. М. Зовнішня торгівля послугами в контексті постіндустріального розвитку України. *Економіка України*. 2018. № 9. С. 26-36.

4. Базилевич В. Д. Тенденції розвитку та суперечності сучасного ринку інтелектуальної власності. Інтелектуальна економіка: глобальні тенденції та національні перспективи: матеріали II Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 26 трав. 2016 р. Житомир: ЖНАЕУ, 2016. С. 9-15. URL: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/7407/1/ЛЕНТтаNP_2016_9-15.pdf.
5. Вірченко В. В. Інтелектуальна власність: теоретичні витoki та економічні імперативи розвитку: монографія. Київ: Ліра. 2018. 488 с.
6. Писаренко Т. В., Кваша Т. К. та ін. Стан інноваційної діяльності та діяльності у сфері трансферу технологій в Україні у 2017 році: аналітична довідка. Київ: УкрІНТЕІ, 2018. 98 с.
7. Хаустов В. Глобальні тенденції розвитку цифрової економіки в контексті вагомості інтелектуальної власності. *Економічна теорія*. 2020. № 2. С. 67-79.
8. Rogach A., Balyuk T. Transfer Pricing in Transition Economies: Evidence from Ukraine. *Transition Studies Review. Springer Wien*. Vol. 16. № 1. May, 2009. P. 20-33.
9. Braja M., Gemzik-Salwach A. Competitiveness of high-tech exports in the EU countries. *Journal of International Studies*. 2020. №13(1). P. 359-372.
10. Кузнечікова О. На що слід звернути увагу у світлі BEPS і в умовах деофшоризації. 2018. URL: https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA011457.
11. Мішин М. Ідентифікація контрольованих операцій. Базові критерії та важливі нюанси. 2020. URL: <https://home.kpmg/ua/uk/home/media/press-releases/2020/10/identification-of-monitored-operations.html>.
12. Савчук Т. Нематеріальний актив і визначення відповідності ціноутворення принципу "витагнутої руки". 2018. URL: <https://id-legalgroup.com/ua/blog/nematerialnii-aktiv-i-opredelenie-sootvetstviya-cenoobrazovaniya-principyu>.
13. Мішин М., Шолохова А. План дій BEPS 2.0: що передбачає подальша реформа міжнародного оподаткування. 2020. URL: <https://home.kpmg/ua/uk/home/media/press-releases/2020/01/plan-dii-beps-2-0.html>.
14. Трансферне ціноутворення: Україна та світ. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/podatкова-praktika/transferne-cinoutvorennya-ukrayina-ta-svit.html>.
15. Уманців Г. В., Мартинів І. К. Глобальний вимір розвитку інтелектуальної власності. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2019. № 2. С. 86-99.
16. World Bank (2020). High technology exports (in % of manufactured goods). URL: <https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.TECH.MF.ZS>.
17. Report of the Director General to the 2018 WIPO Assemblies. URL: <https://www.wipo.int/publications/ru/details.jsp?id=4353>.
18. The Global Talent Competitiveness Index 2018. URL: <https://gtcistudy.com/wp-content/uploads/2018/01/GTCI-2018-web.r1-1.pdf>.
19. The Global Talent Competitiveness Index 2019. URL: <https://gtcistudy.com/wp-content/uploads/2019/01/GTCI-2019-Report.pdf>.
20. The Global Talent Competitiveness Index 2020. URL: <https://gtcistudy.com/the-gtci-index>.
21. Global Innovation Index. URL: <https://www.globalinnovationindex.org/analysis-indicator>.
22. Стан зовнішньої торгівлі послугами за видами у 2018 році. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/zd/ztp_kv/ztp_kv_u/ztp_kv_4k2018_u.html.

23. Стан зовнішньої торгівлі послугами за видами у 2019 році. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/zd/ztp_kv/ztp_kv_u/ztp_kv_2019_u.html.
24. Структура зовнішньої торгівлі послугами за видами у 2019 році. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/zd/ztp_kv/ztp_kv_u/ztp_kv_2019_u.html.
25. Підсумки результатів контролю за трансфертним ціноутворенням за 2018 рік. URL: <http://sfs.gov.ua/diyalnist-/transfertne-tsinoutvorenn/zagalni-vidomosti>.
26. Вісник. Офіційно про податки. Офіційне видання Державної фіскальної служби України. URL: <http://www.visnuk.com.ua/uk/news/100020120-oleksiy-lyubchenko-narazi-v-ukrayini-realizovano-normativno-pravove-pidgruntuya-dlya-bilshosti-kroktiv-planu-diy-beps>.
27. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
28. Настанови Організації економічного співробітництва та розвитку з трансфертного ціноутворення для транснаціональних компаній та податкових служб. *Звіт країн великої двадцятки (G20) та членів ОЕСР від 05.10.2015 р. за Планом протидії розмиванню (ерозії) оподаткованої бази і виведення прибутків (Base Erosion and Profit Shifting)*.
29. Сапрунова О. Нематеріальні активи в контрольованих операціях. *Вісник. Офіційно про податки*. 2017. № 7. URL: <http://www.visnuk.com.ua/uk/publication/100004139-nematerialni-aktivi-v-kontrolovanikh-operatsiyakh>.
30. План протидії BEPS: міжнародні партнери оцінили досягнення України. *Вісник. Офіційно про податки*. Офіційне видання Державної фіскальної служби України. URL: <http://www.visnuk.com.ua/uk/news/100020189-plan-protidiyi-beps-mizhnarodni-partneri-otsinili-dosyagnennya-ukrayini>.
31. Податкові зміни за Законом України № 466: експрес-аналіз від ДПС. URL: <https://news.dtki.ua/taxation/common/62680>.

Стаття надійшла до редакції 28.10.2020.

Umantsiv H., Shushakova I. Controlled transactions with intangible assets in the context of the BEPS action plan.

Background. The Organization for Economic Co-operation and Development has launched a number of initiatives to solve global tax problem, since there are inconsistencies and gaps in the international tax legislation. The BEPS Plan is the most significant of these initiatives.

Analysis of recent researches and publications. The review of scientific articles and publications revealed the relevance of the study of the analysis of the conditions of operations controllability with intangible assets and the choice of transfer pricing method through the identification of potential signs of comparability.

The ***aim*** of the article is to study the approaches to the transfer pricing of intangible assets in the BEPS context in accordance with the concept of their implementation of the "outstretched hand" principle.

Materials and methods. Different methods of scientific knowledge such as analysis, synthesis, deduction and induction, as well as methods of comparison, generalization and systematization have been used in the article.

Results. Modern tendencies of development of the sphere of intellectual property have been analyzed. The globalization dimension of the processes of intellectual property formation has been studied and the place of Ukraine in these processes is revealed. The

main trends of foreign economic transactions with intangible assets are identified. Business transactions with intangible assets for the purposes of transfer pricing are specified. The main measures for the implementation of the BEPS Action Plan in Ukraine are presented.

Conclusion. It is identified that the results of comparability of the conditions of the controlled operation, the parties to the controlled operations with intangible assets should receive compensation based on the value they create through the performed functions, used assets and risks assumed in the development process, strengthening, maintenance, protection and use of such assets. This necessitates the formation of approaches to the tax administration of transfer prices, which will ensure the creation of competitive economic relations, the introduction of clear and transparent mechanisms for determining contract prices.

Keywords: transfer pricing, related parties, controlled transactions, BEPS, intangible assets, royalties, international trade in services.

REFERENCES

1. Joshi P. (2020). Does Private Country-by-Country Reporting Deter Tax Avoidance and Income Shifting? Evidence from BEPS Action Item 13. *Journal of Accounting Research*. Vol. 58, 333-381. DOI: 10.1111/1475-679X.12304 [in English].
2. Rogach, O. I. (2019). Suchasni tendenciyi mizhnarodnogo ruxu kapitalu [Current trends in international capital movements]. Kyiv. Centr uchbovoyi literatury' [in Ukrainian].
3. Mel'ny'k, T. M. (2018). Zovnishnya torgivlya poslugamy' v konteksti postindustrial'nogo rozvy'tku Ukrayiny' [Foreign trade in services in the context of post-industrial development of Ukraine]. *Ekonomika Ukrayiny'*, 9, 26-36 [in Ukrainian].
4. Bazy'levy'ch, V. D. (2016). Tendenciyi rozvy'tku ta superechnosti suchasnogo ry'nku intelektual'noyi vlasnosti. Intelektual'na ekonomika: global'ni tendenciyi ta nacional'ni perspekty'vy' [Development trends and contradictions of the modern intellectual property market. Intellectual economy: global trends and national perspectives]: materialy' II Mizhnar. nauk.-prakt. internet-konf., 26 trav. 2016 r. Zhy'tomy'r: ZhNAEU, 9-15. Retrieved from http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/7407/1/IEHTtNP_2016_9-15.pdf [in Ukrainian].
5. Virchenko, V. V. (2018). Intelektual'na vlasnist': teorety'chni vy'toky' ta ekonomichni imperaty'vy' rozvy'tku [Intellectual property: theoretical origins and economic imperatives of development]. Kyiv: Vy'davny'cztvo Lira [in Ukrainian].
6. Py'sarenko, T. V. & Kvasha, T. K. et al. (2018). Stan innovacijnoyi diyal'nosti ta diyal'nosti u sferi transferu tehnologij v Ukrayini u 2017 roci: anality'chna dovidka [The state of innovation and technology transfer activities in Ukraine in 2017: an analytical reference]. Kyiv. UkrINTEI [in Ukrainian].
7. Xaustov, V. (2020). Global'ni tendenciyi rozvy'tku cy'frovoyi ekonomiky' v konteksti vagomosti intelektual'noyi vlasnosti [Global trends in the digital economy in the context of the importance of intellectual property]. *Economic theory*, 2, 67-79 [in Ukrainian].
8. Rogach A., & Balyuk, T. (2009). Transfer Pricing in Transition Economies: Evidence from Ukraine. *Transition Studies Review. Springer Wien*. Vol.16, 1. May, 20-33 [in English]
9. Braja, M., & Gemzik-Salwach, A. (2020). Competitiveness of high-tech exports in the EU countries. *Journal of International Studies*, 13(1), 359-372 [in English].
10. Kuznechikova, O. (2018). Na shho slid zvernuty' uvagu u svitli BEPS i v umovax deofshory'zacyi [What to look for in light of BEPS and in terms of deoffshorization]. Retrieved from https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA011457 [in Ukrainian].
11. Mishy'n, M. (2020). Identy'fikaciya kontrol'ovany'x operacij. Bazovi kry'teriyi ta vazhly'vi nyuansy' [Identification of controlled transactions. Basic criteria and important nuances]. Retrieved from <https://home.kpmg/ua/uk/home/media/press-releases/2020/10/identification-of-monitored-operations.html> [in Ukrainian].
12. Savchuk, T. (2018). Nematerial'ny'j akty'v i vy'znachennya vidpovidnosti cinoutvo-rennya pry'ncy'pu "vy'tyagnutoyi ruky'" [Intangible asset and determining the conformity of pricing to the principle of "outstretched arm"]. Retrieved from <https://id-legalgroup.com/ua/blog/nematerialnii-aktiv-i-opredelenie-sootvetstviya-cenoobrazovaniya-principy> [in Ukrainian].

13. Mishy'n, M., & Sholoxova, A. (2020). Plan dij BEPS 2.0: shho peredbachaye podal'sha reforma mizhnarodnogo opodatkuvannya [BEPS 2.0 Action Plan: envisaging further reform of international taxation]. Retrieved from <https://home.kpmg/ua/uk/home/media/press-releases/2020/01/plan-dii-beps-2-0.html> [in Ukrainian].
14. Transferne cinoutvorenniya: Ukrayina ta svit [Transfer pricing: Ukraine and the world]. Retrieved from <https://yur-gazeta.com/publications/practice/podatkova-praktika/transferne-cinoutvorenniya-ukrayina-ta-svit.html> [in Ukrainian].
15. Umantciv, H. V. & Martyniv, I. K. (2019). Global'ny'j vy'mir rozvy'tku intelektual'noyi vlasnosti [The global dimension of intellectual property development]. *Zovnishnya torgivlya: ekonomika, finansy, pravo*, 2, 86-99 [in Ukrainian].
16. World Bank (2020). High technology exports (in % of manufactured goods). Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.TECH.MF.ZS> [in English].
17. Doklad General'nogo dy'rektora Assambleyam VOY'S (2018). [Report of the Director General to the WIPO Assemblies 2018]. Retrieved from <https://www.wipo.int/publications/ru/details.jsp?id=4353> [in Russian].
18. The Global Talent Competitiveness Index (2018). Retrieved from <https://gtcistudy.com/wp-content/uploads/2018/01/GTCI-2018-web.r1-1.pdf> [in English].
19. The Global Talent Competitiveness Index (2019). Retrieved from <https://gtcistudy.com/wp-content/uploads/2019/01/GTCI-2019-Report.pdf> [in English].
20. The Global Talent Competitiveness Index (2020). Retrieved from <https://gtcistudy.com/the-gtci-index> [in English].
21. Global Innovation Index. www.globalinnovationindex.org. Retrieved from <https://www.globalinnovationindex.org/analysis-indicator> [in English].
22. Stan zovnishn'oyi torgivli poslugamy' za vy'damy' u 2018 roci. (2018). [The state of foreign trade in services by type in 2018]. Oficijny'j sajt Derzhavnoyi sluzhby' staty'sty'ky' Ukrayiny'. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/zd/ztp_kv/ztp_kv_u/ztp_kv_4k2018_u.html [in Ukrainian].
23. Stan zovnishn'oyi torgivli poslugamy' za vy'damy' u 2019 roci (2019). [The state of foreign trade in services by type in 2019]. Oficijny'j sajt Derzhavnoyi sluzhby' staty'stky' Ukrayiny' [Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/zd/ztp_kv/ztp_kv_u/ztp_kv_2019_u.html [in Ukrainian].
24. Struktura zovnishn'oyi torgivli poslugamy' za vy'damy' u 2019 roci (2019). [The structure of foreign trade in services by type in 2019]. Oficijny'j sajt Derzhavnoyi sluzhby' staty'sty'ky' Ukrayiny'. Retrieved from http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/zd/ztp_kv/ztp_kv_u/ztp_kv_2019_u.html [in Ukrainian].
25. Pidsumky' rezul'tativ kontrolyu za transfertny'm cinoutvorennyam za 2018 rik [Results of transfer pricing control results for 2018]. (2018). Retrieved from <http://sfs.gov.ua/diyalnist-/transfertne-tsinoutvorenno-zagalni-vidomosti> [in Ukrainian].
26. *Visny'k. Oficijno pro podatky'*. Oficijne vy'dannya Derzhavnoyi fiskal'noyi sluzhby' Ukrayiny' – Herald. Officially about taxes. Official publication of the State Fiscal Service of Ukraine. Retrieved from <http://www.visnuk.com.ua/uk/news/100020120-oleksiy-lyubchenko-narazi-v-ukrayini-realizovano-normativno-pravove-pidgruntya-dlya-bilshosti-krokv-planu-diy-beps> [in Ukrainian].
27. Podatkovy'j kodeks Ukrayiny' vid 02.12.2010 #2755-VI [Tax Code of Ukraine]. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> [in Ukrainian].
28. Nastanovy' Organizaciyi ekonomichnogo spivrobitny'cztva ta rozvy'tku z transfertnogo cinoutvorenniya dlya transnacional'ny'x kompanij ta podatkovy'x sluzhb. Zvit krayin vely'koyi dvadcyatky' (G20) ta chleniv OECP vid 05.10.2015 r. za Planom proty'diyi rozmy'vannyu (eroziyi) opodatkovuvanoyi bazy' i vy'vedennya pry'butkiv (Base Erosion and Profit Shifting) [Guidelines for the Organization for Economic Co-operation and Development on transfer pricing for multinational companies and tax services. Report of the G20 and OECP members dated 05.10.2015 on the Plan to combat erosion of the tax base and profits shifting] [in Ukrainian].

29. Saprunova, O. (2017). Nematerial'ni akty'vy' v kontrol'ovany'x operaciyax [Intangible assets in controlled transactions]. *Visny'k. Oficijno pro podatky'* – Herald. Officially about taxes. *Herald. Officially about taxes*. 7. Retrieved from <http://www.visnuk.com.ua/uk/publication/100004139-nematerialni-aktivi-v-kontrolovanikh-operatsiyakh> [in Ukrainian].
30. Plan proty'diyi BEPS: mizhnarodni partnery' ociny'ly' dosyagnennya Ukrayiny' [BEPS Counteraction Plan: International partners appreciate Ukraine's achievements]. *Visny'k. Oficijno pro podatky'* – Herald. Officially about taxes. *Herald. Officially about taxes*. Oficijne vy'dannya Derzhavnoyi fiskal'noyi sluzhby' Ukrayiny'. Retrieved from <http://www.visnuk.com.ua/uk/news/100020189-plan-protidiyi-beps-mizhnarodni-partneri-otsinili-dosyagnennya-ukrayini> [in Ukrainian].
31. Podatkovi zminy' za Zakonom #466: ekspres-analiz vid DPS [Tax changes under Law №466: express analysis from the State Tax Service]. Retrieved from <https://news.dtki.ua/taxation/common/62680> [in Ukrainian].